

Asfaltdjungeln

En ANT-analys av en svensk kartell

English title: The asphalt jungle. An ANT-analysis of a Swedish cartel.

In the year of 2001 the largest known cartel in Swedish history was exposed to the public and brought to justice. Eight years later, after several trials, the so-called Asphalt Cartel was finally found guilty by the Swedish Market Court for having been cooperating illegally and distorting prices.

The overall purpose of this paper is to study how the cartel was managed in order to be sustained over time. By applying actor-network theory I examine what kind of heterogeneous materials that were combined for purpose of creating the cartel and how in practice they were held together.

In order to understand how the cartel was sustained I also include an analysis on why it suddenly fell apart in 2001. However, my study shows that through the years the cartel repeatedly experienced crisis, and therefore constantly fell apart and was recreated through processes of negotiation.

Key words: Cartels, Asphalt, Actor-network theory

Handelshögskolan i Stockholm, Examensuppsats i marknadsföring, VT 2010

Författare: Erik Hjalmarsson, 20605

Handledare: Hans Kjellberg

Opponenten: Ebba Bonnier & Malin Edvardsen

Framläggning: Sal C437, 15.15 - 17.00, 7 juni

Contents

1.1 Inledning	3
1.2 Bakgrund till uppsatsen.....	5
1.3 Syfte med uppsatsen	6
1.4 Frågeställningar och deras roll i arbetet.....	7
2.1 Metod	8
2.2 En variabel grundsyn.....	8
2.3 Att bryta med aktörerna.....	10
2.4 Källor.....	10
3.1 Empiri: Skapandet av en referensmollusk.....	12
3.2 Kartellen avslöjas.....	12
3.3 Vilka deltog i kartellen?	14
3.4 Kartellens metoder	16
3.4.1 Koordinatörer.....	18
3.4.2 Morötter och piskor	18
3.4.3 Övervintringspengar	20
3.5 Omgivande aktörer	21
3.5.1 Kommunerna	21
3.5.2 De mindre bolagen på marknaden	21
3.5.3 Leverantörer	22
3.6 Kommunikationen inom kartellen.....	22
3.7 De sista åren innan allt kommer fram	24
4.1 Analys: Konsten att hålla samman en kartell	25
4.2 Kartellen som nätverk.....	25
4.3 Hur kunde kartellen hålla samman sina mikroaktörer?.....	28
4.4 Översättning inom kartellen.....	29
4.5 Ständiga konflikter inom kartellen	32
4.6 Ramar och svarta lådor	33
4.7 Förbindelserna försvagas.....	35
4.8 Epilog - var det verkligen ett självmord?	36
5.1 Sammanfattning av analys.....	38
6.1 Förslag till framtida studier	40
7.1 Källförteckning	41
Appendix 1	44
Appendix 2	45
Appendix 3	46

1.1 Inledning

I en artikel publicerad i tidskriften Apropå, som ges ut av Brottsförebyggande Rådet, så refererar författaren till en dansk studie rörande den svarta ekonomin i Västeuropa. I studien bedöms den svarta ekonomin i västeuropeiska länder ligga någonstans mellan 3 och 7 procent av bruttonationalprodukten.¹ I en annan artikel som berör ämnet beräknas den totala skuggeekonomin i de nordiska länderna ligga i spannet mellan 13 och 23 procent av BNP.² Trots dessa iögonfallande höga siffror så bjuds det inte många tillfällen under den normala studieordningen på Handelshögskolan att på djupet diskutera frågor som berör illegal ekonomisk aktivitet. Av någon orsak så talas det inte så mycket om ekonomisk brottslighet överhuvud taget bakom portarna på Sveavägen 65. Måhända är det därför som jag dras till området när jag nu fritt får välja studieobjekt.

Min inriktning på skolan är marknadsföring. Frågor som rör hur marknader skapas, beskrivs, upprätthålls och förändras intresserar mig och det var efter att ha funderat ett slag på marknader som begrepp samt olagligheter i största allmänhet som jag plötsligt insåg vad jag ville att min uppsats skulle handla om – karteller.

På nästan alla marknader möter aktörer någon form av konkurrens som stör den enskilda näringsidkaren i sin strävan efter att maximera sina vinster. På skolor runt om i världen tränas därför vi marknadsföringselever att med hjälp av vissa väl beprövade analysmodeller och strategier hjälpa företag att höja sina vinstmarginaler så långt över den riskjusterade marknadsavkastningen som möjligt.³ På så vis kan företag genom att "spela" marknaden närma sig monopolvinster genom att använda sig av helt lagliga medel.

Men trots att dessa accepterade metoder idag närmast är allmängods så väljer vissa aktörer att använda sig av olagliga konkurrensstrategier. Kartellverksamhet är ett exempel på en sådan olaglig metod vars syfte är att höja prisnivåerna över det "normala" marknadsläget. Strategin innebär att flera företag går samman och träffar en överrenskommelse om samarbete med mål att sätta konkurrensen ur spel. Det åstadkoms exempelvis genom att man delar upp marknader emellan sig, att man gemensamt bestämmer prisnivåer eller begränsar utbudna kvantiteter.⁴

¹Emanuelsson Korsell, Lars. "Svart ekonomi: Från tredje världen till cyberrymden." Ur tidskriften Apropå, nr 3, 1999.

http://www.bra.se/extra/pod/?action=pod_show&id=585&module_instance=12.

² Matthew Flemming, John Roman och Graham Farell, *The Shadow Economy*, Journal of International Affairs, nr 2 (2000), sid 407.

³ Michael E Porter, *Konkurrensstrategi*, ISL Förlag, 1997, sid 27.

⁴ Brottsförebyggande Rådet. "Karteller och Korruption – Otillåten påverkan mot offentlig upphandling," Uppdragsforskningsrapport 2009:9, ISSN-nr 1652-8069.
http://www.konkurrensverket.se/upload/Filer/Trycksaker/Rapporter/uppdagsforskning/forsk_k_rap_2009-9_karteller_korruption.pdf.

Det bör här nämnas att karteller i viss utsträckning tidigare var tillåtna i Sverige, åtminstone så länge man anmälde dem till Statens pris- och kartellnämnd. Men sedan den moderna konkurrenslagstiftningen trädde i kraft 1992 och den svenska lagen i och med det harmoniserades med övriga EU så totalförbjöds fenomenet omgående och behäftades med böter, eller rättare sagt så kallad marknadsstörningsavgift.⁵

Man skulle kunna tro att otyget därigenom hade marginaliserats och försvunnit. Men det finns trots allt flera exempel i Sverige på karteller som dömts under det senaste decenniet, exempelvis bland återförsäljare av bilar och inom bensinbranschen.⁶ När undersökningsföretaget ATS Research på Konkurrensverkets uppdrag 2005 gjorde en undersökning bland 600 chefer i bygg- och anläggningsbranschen så uppgav dessutom nära 50 % att de trodde att det förekom karteller inom den egna branschen.⁷

Det som förbryllar mig med dessa karteller är att de bolag som deltar i dem tar stora risker att åka fast. Visst, ifall de lyckas i sitt uppsåt finns det digra vinster att hämta. Men om de åker fast riskerar de både marknadsstörningsavgifter och dålig publicitet som svärtar varumärket. Alltså borde de vidta kraftiga åtgärder för att förbli oupptäckta. Men hur gör de det i praktiken, hur ser strategierna ut? Och hur håller man samman en stor grupp företag, som i sin tur består av en mängd individer, så att alla agerar i enlighet med planen och inte skvallrar eller bryter mot kartellens intentioner?

Är det som i gamla spionfilmer där män i trenchcoat och hatt ses i skymningen och i tystnad byter hemliga dokument med varandra? Eller som i maffiafilmer där de högsta cheferna sitter runt ett bord och drar upp planerna för de kommande åren medan beväpnade gorillor vaktar dörrarna? Det är lätt att fantasin skenar iväg när man föreställer sig hur dessa företag sköter sin dagliga verksamhet.

Den här uppsatsen skriver jag hur som helst i förhoppning om att kunna fördjupa förståelsen kring karteller och hur de fungerar. Med lite tur och skicklighet hoppas jag kunna rikta en lampa mot ett annars ljusskyggt fenomen. Min bedömning är att det behövs, för karteller är uppenbarligen – vare sig man gillar det eller inte – en befintlig del av den svenska ekonomin 2010.

⁵ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁶ Konkurrensverket. "Bakgrundsmaterial i stora ärenden."
http://www.konkurrensverket.se/t/Page___451.aspx.

⁷ Konkurrensverket. "Vanligt med karteller i bygg- och anläggningsbranschen."
http://www.konkurrensverket.se/t/Page___524.aspx.

1.2 Bakgrund till uppsatsen

”Utredningen i målet har visat att det förekommit ett omfattande otillåtet samarbete inom asfaltbranschen”⁸

– Utdrag ur dom från Marknadsdomstolen

I maj 2009 föll marknadsdomstolens slutgiltiga dom mot vad som har betecknats som Sveriges största (kända) kartell genom tiderna, den så kallade asfaltkartellen. Den bestod enligt domen utav företagen NCC, Skanska, Peab Asfalt och Vägverket Produktion. Dessutom dömdes i anslutning ett fåtal mindre aktörer för brott mot konkurrenslagen.⁹ I domstolen kunde det bevisas att kartellen varit i kraft sedan åtminstone 1993 då den nya konkurrenslagen trädde i kraft, men enligt uppgiftslämnare till Konkurrensverket så har asfaltmarknaden varit riggad åtminstone sedan efter andra världskriget.¹⁰

Kartellen avslöjades efter att några före detta anställda hos NCC, som nu börjat arbeta för en konkurrent, en dag i september 2001 klev in i Konkurrensverkets dåvarande lokaler vid Norrtull i Stockholm och lät meddela att de hade något viktigt att berätta. De tre männen hade alla varit relativt högt uppsatta inom kartellen varför de hade en hel del kunskap i ämnet samt en mängd sparade dokument. För Konkurrensverket som länge hade anat att branschen var ”smutsig” men aldrig hade kunnat bevisa något var besöket lika mycket en överraskning som en skänk från ovan. Den 24 oktober inledde man därför en undersökning om misstänkt kartell och samma morgon utfördes även omfattande gryningsräder runt om i landet.¹¹

Efter utredningen åtalade man kartellen i Tingsrätten och de medverkande företagen dömdes mot sitt nekande till omfattande marknadsstörningsavgifter för att ha delat upp marknader mellan sig samt för att ha kommit överens om anbudspriser inför upphandlingar. Upphandlingarna gällde främst asfaltbeläggning i södra och mellersta Sverige. De flesta av kartellföretagen (dock inte Skanska) valde sedan att överklaga domen till Marknadsdomstolen som är högsta instans i konkurrensmål. Även Konkurrensverket överklagade domen i de delar som gällde NCC, Peab Asfalt och Peab Sverige. De yrkade att NCC och Peab Sverige skulle dömas att betala ännu högre konkurrensskadeavgifter. Marknadsdomstolen såg allvarligt på överträdelserna och valde att höja marknadsstörningsavgifterna för NCC med 50 miljoner.¹²

Enligt min mening utgör denna historiska kartell ett mycket intressant forskningsobjekt med tanke på sin storlek, sin komplexitet samt givet hur många år den var i funktion. Att den dessutom var aktiv tills förhållandevis kort tid

⁸ Marknadsdomstolen, Dom, DNR A 2/07, 2009-05-28, sid 120.

⁹ Konkurrensverket. Bakgrundsmaterial – Asfaltkartellen.

http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf.

¹⁰ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

¹¹ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

¹² Konkurrensverket. Bakgrundsmaterial – Asfaltkartellen.

http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf.

sedan gör att den, åtminstone i mina ögon, känns högst relevant och aktuell.

När jag gjorde research inför uppsatsen hittade jag inte någon annan svensk kartell som ens kom i närheten av att erbjuda ett så rikt och aktuellt material. Därför valde jag där och då att gå vidare i min studie, med föresatsen att använda asfaltkartellen som mitt huvudsakliga studieobjekt, för att undersöka hur en kartell opererar och fungerar i praktiken.

Genom att belysa hur asfaltkartellen var sammansatt, hur den fungerade och till sist hur den föll samman vill jag försöka ge en bild utav hur en illegal organisationsform kunde upprätthållas över tid och förstå vad som gjorde att den senare kom att kollapsa.

1.3 Syfte med uppsatsen

”People of the same trade seldom meet together, even for merriment and diversion, but the conversation ends in a conspiracy against the public, or in some contrivance to raise prices.”¹³

- Adam Smith

Många vetenskapliga arbeten har genom åren behandlat ämnet karteller. Adam Smith skrev till exempel raderna ovan redan 1776 i sin berömda bok *The Wealth of Nations*.

Efter att ha läst på inom ämnet ter det sig för mig som om det vore främst inom nationalekonomin som man hittills har intresserat sig för fenomenet. Men det ska tilläggas att även inom kriminologisk, juridisk, statsvetenskaplig och historisk forskning så behandlas ämnet återkommande. Men förhållandevis få arbeten inom organisationsteori eller ekonomisk sociologi rör karteller, åtminstone vad jag har hittat i mina sökningar.

Måhända finns det alltså en liten lucka i forskningen. En lucka som jag med hjälp utav den här uppsatsen åtminstone försiktigt kan börja snickra igen genom att titta närmare på hur en kartell fungerar rent praktiskt.

Syftet med den här uppsatsen är därför att beskriva sammansättningen, samordningen, rutinerna och kommunikationen inom asfaltkartellen för att därefter identifiera möjliga förklaringar till hur den kunde upprätthållas under flera år. Av den anledningen vill jag även undersöka och förstå varför den plötsligt föll samman år 2001.

¹³ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford Paperbacks, 2008, sid 129.

1.4 Frågeställningar och deras roll i arbetet

Som tidigare nämnts så finns det inte mycket aktuell information tillgänglig om hur karteller fungerar rent praktiskt. Då det rör sig om en olaglig verksamhet som måste hållas väl dold för (åtminstone vissa delar) av sin omgivning så kan man föreställa sig att organisationspraktiken och rutinerna avviker en del från gängse tillvägagångssätt. Därför ämnar jag undersöka just asfaltkartellen för att efter bästa förmåga uppfylla syftet formulerat ovan.

Här följer några exempel på tänkbara frågor som jag på vägen tror mig behöva ställa till materialet som jag samlat ihop och sedan besvara för att förstå detta något understuderade ämne:

- Hur var kartellen sammansatt?
- Vilka medverkade egentligen i kartellen?
- Hur kommunicerade medlemmarna sinsemellan?
- Hur fördelades arbetet inom kartellen?
- Vilka styrde över kartellen och hur togs besluten?

Läsaren kan här invända och uttrycka åsikten att frågeställningen är lite väl bred och luddigt formulerad. Till mitt försvar vill jag då hävda nödvändigheten av en någorlunda fri och öppen frågeställning eftersom arbetet rör ett förhållandevis outforskat område. Med en allt för snäv frågeställning framför ögonen är jag rädd att missa intressanta och viktiga poänger som kan dyka upp längs vägen. Min förebild är därför snarare en kartskissare än en stillebenkonstnär.

I analogi med detta resonemang kommer jag under arbetets gång att formulera nya frågor ifall det skulle visa sig att det dyker upp oväntad, men intressant information som behöver förklaras. På motsvarande sätt kommer jag kanske att, ifall det visar sig ofruktbart att fortsätta söka svar, tvingas överge någon av de ovan formulerade frågorna åt sitt eget öde.

2.1 Metod

"Stick to the actors, my friend, stick to the actors.
If they drift, we'll drift along with them."¹⁴
– Bruno Latour

Ni har kanske redan anat att jag i denna fallbeskrivning av en svensk kartell kommer att använda mig av en så kallad kvalitativ metod. Det brukar hävdas att det bakom detta induktiva forskningsparadigm implicit döljer sig ett antal antaganden om världens beskaffenhet. Dessa antaganden brukar sedan kontrasteras mot de antaganden som påstås göras av andra forskare som arbetar kvantitativt.

Till att börja med så brukar det sägas att den kvalitative undersökaren gör ett ontologiskt antagande. Verkligheten ses som subjektiv och mångfaldig beroende på de deltagande i studiens olika perspektiv. Detta ställs då mot den kvantitativa forskningens ontologi som betonar verkligheten som någonting objektivt och singulärt, skilt från undersökaren.¹⁵ Vidare brukar forskaren som vill studera sociala fenomen bekänna sig till antingen ett holistiskt perspektiv eller ett individperspektiv.¹⁶ Skapar vi världen eller skapar den oss?

Epistemologiska antaganden och frågor kring kunskapens natur har också diskuterats livligt genom historien. Är kunskap absolut objektiv eller är den subjektiv? Är det forskarens uppgift att formulera naturlagar likt Newton eller att tolka och förstå fenomen så som Weber föreslog?¹⁷

Jag kommer nu att argumentera för nödvändigheten att åtminstone till en början frångå denna uppdelning, och istället inta en variabel position. I denna studie kommer jag alltså att vara öppen för samtliga möjligheter.

2.2 En variabel grundsyn

Syftet med en kvalitativ uppsats kan sägas vara att söka förståelse kring ett socialt sammanhang, en händelse, en roll, en grupp eller en interaktion.¹⁸ Och vad är en kartell om inte ett socialt sammanhang, en uppsättning roller, en grupp och en interaktion? Eftersom jag ska undersöka ett i grunden socialt fenomen så har jag vänt mig till den ekonomiska sociologin. Jag har tack vare min handledare fått möjlighet att ta intryck av nutida sociologer så som Bruno Latour, John Law och Michel Callon som i sin tur tagit stort intryck av postmoderna tänkare som Gilles Deleuze och Michel Foucault.¹⁹ Men även de idéer om "språkspel" som

¹⁴ Bruno Latour, *Aramis or the love of technology*, Harvard University Press, 1996.

¹⁵ John W. Creswell, *Research Design*, Sage Publications, 1994, sid 5.

¹⁶ Hans Kjellberg, *Organising distribution*, EFI, 2001, sid 24.

¹⁷ Max Weber, *Ekonomi och Samhälle - Förståendesociologins grunder*, Argos/Palmkrons Förlag, 1983.

¹⁸ John W. Creswell, *Research Design*, Sage Publications, 1994, sid 161.

¹⁹ Wikipedia. "Actor-network theory." http://en.wikipedia.org/wiki/Actor-network_theory.

Wittgenstein formulerade i sitt sista verk "Filosofiska undersökningar" kan anas, i vilka orden saknar absolut mening och de måste istället förstås utifrån kontext och användning.²⁰ Den amerikanska antropologen Clifford Geertz tankar om "täta beskrivningar" av kulturella fenomen, där en händelse rent teoretiskt kan tolkas och beskrivas ur ett oändligt antal synvinklar, i allt djupare och djupare lager, kan också sägas ligga till grund för dessa kontemporära sociologers tankevärld.²¹

Bakom den sociologi som jag nämnt ovan finns ett viktigt antagande, kallat det performativa antagandet, eller det relationistiska synsättet som Hans Kjellberg kallar det i sin doktorsavhandling från 2001.²² Det innebär enkelt uttryckt att forskaren låter aktörerna definiera sig själva och sin världsbild utifrån antagandet att de förstår sin värld och sig själva, medan forskaren inte gör det. Forskarens uppgift blir då att följa aktörerna och lära sig utav dem, istället för att gå ut med en bestämd idé om hur världen är beskaffad.²³ Detta innebär implicit att det krävs av forskaren att han eller hon kan hantera multipla och ständigt fluktuerande referenser hos sina studieobjekt utan att a priori ha fastställt en referensram.

En effekt av det performativa antagandet blir att samhället, och alla sociala sammanhang därinom, ständigt skapas och förverkligas aktivt om och om igen. Det är ett nätverk bestående av heterogena material, det vill säga allt från människor och djur till fysiska objekt och ideer, som ordnats i ett mönster som söker stabilitet.²⁴ I linje med det resonemanget är det inte samhället som håller oss samman, utan det är vi som håller samman samhället.²⁵ Därigenom kan inte samhället existera objektivt och oberoende, utan det skapas, växer fram och definieras av dess aktörer.

"Sanningar" och "fakta" är därmed inte givna av naturen, men heller inte enbart sociala konstruktioner. De är resultatet av ständiga förhandlingar och kraftmätningar mellan parter som var för sig håller olika ståndpunkter för givna. Den aktör som lyckas enrollera störst "heterogent material" runt sig och sin sak vinner slaget – men bara tillfälligt.²⁶ Förr eller senare kommer en annan aktör att ta upp kampen och enrollera nya aktörer för sitt syfte.

²⁰ Ludwig Wittgenstein, *Filosofiska undersökningar*, Thales, 1996. I boken visar han hur ett enkelt ord som "sten" aldrig kan motsvaras av en enda betydelse, utan måste förstås utifrån den kontext vari det används. "Sten" kan när det uttalas betyda en rund, hård sak som man kan kasta, det kan syfta på ett material, det kan vara en varning att det kommer en sten farande i luften, det kan vara en uppmaning att ge mig en sten, etc. Samma sak gäller för alla ord.

²¹ Clifford Geertz, *The interpretation of cultures*, New York, Basic Books, 1973.

²² Hans Kjellberg, *Organising distribution*, EFI, 2001, sid 11.

²³ Bruno Latour, *Aramis or the love of technology*, Harvard University Press, 1996, sid 200.

²⁴ John Law, *Notes on the Theory of the Actor-Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity*, Systems Practice 5, 1992.

²⁵ Bruno Latour, *The Power of Association*, Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

²⁶ Michel Callon och Bruno Latour, *Unscrewing the big Leviathan: How Actors Macro Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So*, Ur Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro- and Macro- Sociologies, Routledge & Kegan Paul, 1981.

Därigenom blir det viktigt att som forskare söka efter vilka det är som agerar, eftersom de alla jämbördigt skapar världen, eller i mitt fall kartellen, gemensamt. Bruno Latour beskriver processen som att forskaren måste övergå från en klassisk sociologi med fasta referensramar till en relativistisk, och låta aktörerna själva skapa en enda stor "referensmollusk" fylld av deras egna teorier och metateorier.²⁷

2.3 Att bryta med aktörerna

Men – och det här är en viktig poäng – efter att jag inhämtat empirin med hjälp av ansatsen ovan kommer jag att bryta med aktörerna och inte längre låta dem definiera min världsbild. Jag kommer att diskutera och analysera empirin med hjälp av ord och verktyg främmande för dem.²⁸ Då är det alltså inte längre aktörernas perspektiv jag anammar utan forskarens som vill sortera information och dra slutsatser från den. Jag utgår från att läsarna av denna uppsats vinner på att jag därmed lyfter in teoretiska modeller byggda på andra forskares kunskap och erfarenhet.

2.4 Källor

Det kvalitativa angreppssättet passar denna uppsats väl då min föresats är att skapa en deskriptiv text om en kartell.²⁹ Datainsamlingen kommer inte att ske via enkäter eller maskiner utan det är jag själv som utgör det primära instrumentet. Via en längre djupintervju och flertalet dokument, då främst domar, kommer jag att förmedla utvald information till er läsare. Jag har valt att arbeta med dessa källor eftersom kartellen tillhör dåtiden och inte låter sig observeras i nutid. Dessutom brukar inte den här typen av aktörer vanligen låta sig bli observerade av studenter.

Intervjun med Anders Gerde genomfördes den 6:e mars 2010 i Konkurrensverkets lokaler och jag spelade in vårt samtal på min bärbara diktafon och skrev senare ut den när jag kom hem. Anders Gerde är konkurrenssakkunnig och dessutom den hos Konkurrensverket som ansvarade för utredningen av asfaltkartellen. Han är därför en förträfflig informationskälla då han varit med från allra början av utredningen och har talat med eller träffat nästan alla inblandade personligen i domstolar och förhör. Frågorna som ställdes var öppna och icke-ledande, jag lät Anders Gerde själv definiera aktörerna i kartellen under vårt samtal. Självklart följde jag upp med fördjupande följdfrågor där jag tyckte det var relevant.

Jag har även försökt att få till stånd intervjuer med personer som var med och arbetade inom kartellen, men det var ingen utav de tre jag kontaktade som var

²⁷ Bruno Latour, *Aramis or the love of technology*, Harvard University Press, 1996, sid 170.

²⁸ Hans Kjellberg, *Organising distribution*, EFI, 2001, sid 48.

²⁹ John W. Creswell, *Research Design*, Sage Publications, 1994, sid 145.

intresserad av att ställa upp. Senare visade det sig inte vara ett så stort problem som jag först befarade då deras röster ändå kommer fram i förhören där de redovisar sina bilder av skeendet.

Mycket av min empiri kommer ifrån utredningar och domar. Jag valde att titta närmare på dem dels för att Anders Gerde tipsade mig om att de innehöll mycket information, vilket de också gjorde, och dels för att jag ville se hur domstolarna resonerade kring och tolkade de olika dokument som utgjorde bevismaterialet i rättegångarna. Många utav förhören med anställda i de företag som var misstänkta för konkurrensbrott finns även återgivna i domarna och där beskrivs också utförligt en mängd andra dokument som åberopats.

Sist har jag använt mig av Konkurrensverkets egna publicerade dokument kring asfaltkartellen. Det är ett sammanfattande bakgrundsmaterial och innehåller ungefär samma information som jag fick i intervjun med Anders Gerde.

3.1 Empiri: Skapandet av en referensmollusk

I detta kapitel ska jag efter bästa förmåga redogöra för den information jag fått fram rörande asfaltkartellen efter att ha tröskat igenom materialet beskrivet i det föregående kapitlet. Målet är att ni läsare ska få en bild över hur aktörerna själva såg på kartellen och dess verksamhet, och samtidigt förklara en del nyckelbegrepp som är nödvändiga att förstå. I nästföljande kapitel kommer jag sedan att fördjupa och analysera vissa valda delar ur empirin men för att ni då ska kunna följa med i resonemangen krävs det att ni känner till historien.

3.2 Kartellen avslöjas

När Anders Gerde, sakkunnig på Konkurrensverket, återkom från semestern i slutet av sommaren 2001 var det någon som hade sökt honom på telefon. Han tog ingen större notis om det hela just då, men bara några dagar senare ringde samma man igen. Han presenterade sig som Eddie Jakobsson. Tidigare hade han jobbat på NCC i Linköping, men nyligen hade han sagt upp sig och börjat hos en konkurrent. Nu ville han komma upp till Konkurrensverket i Stockholm och berätta lite om hur det stod till på entreprenadsidan i asfaltbranschen. Anders Gerde blev häpen över förslaget, men förväntade sig inte något spektakulärt.³⁰

På Konkurrensverket hade man sedan länge misstänkt att det var något "fuffens" på marknaden för asfaltbeläggning. De hade länge kunnat se att det var samma bolag år ut och år in som vann de kommunala upphandlingarna runt om i landet, men de hade hittills aldrig kunnat bevisa någonting. Pålitliga källor och komprometterande dokument lyste med sin frånvaro.³¹

Anders Gerde: Det är svårt att göra, att räkna ut med någon kalkylmodel eller så att "här finns en kartell". Det försöktes vid Umeå Universitet tror jag, innan allt avslöjades, av en forskare som hade försökt att räkna fram ifall det fanns en kartell i asfaltbranschen. Resultat visade att det inte fanns någon. Men bara ett år senare fick vi ju reda på att det fäsen inte fans en enda upphandling som inte var uppgjord sen urminnes tider.

När Eddie Jakobsson väl kom upp till Stockholm hade han med sig ett par andra herrar. De hade också arbetat på olika positioner inom NCC tidigare och nu börjat arbeta för samma konkurrent, Markbyrå i Åtvidaberg. Det visade sig att NCC nu hade stämt dem alla i Linköpings Tingsrätt för grov trolöshet mot huvudman alternativt grovt bedrägeri, bedrägeri samt medhjälp därtill³². Enligt vad de uppgav till Konkurrensverket så hade deras avhopp upprört den tidigare arbetsgivaren eftersom de i och med bytet av arbetsgivare dränerade NCC på kompetens. Man hade nämligen även tagit med sig många "kollektivare" som man sa, det vill säga många arbetare. Så totalt var det mellan 20 och 30 personer

³⁰ Intervju med Anders Gerde, sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

³¹ Intervju med Anders Gerde, sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

³² Åklagarmyndigheten i Linköping, Ansökan om stämning, Dnr C-17-1244-01

som hade lämnat NCC:s olika beläggningsavdelningar. Som grädde på moset hade samma sak hänt något år tidigare, fast då i Skåne.³³

NCC:s motdrag blev att inleda en utredning kring avhopparna. Där uppdagades det att stora belopp hade fakturerats NCC från Markbyrån i Åtvidaberg alldeles innan avhoppet. Dessutom hade fakturorna attesterats utav de inblandade avhopparna. NCC misstänkte att det handlade om olagliga överföringar av pengar via luftfakturer som syftade till att berika avhopparna personligen. Så efter en stunds funderande beslöt man sig från NCC:s sida att stämma de avhoppade cheferna på miljonbelopp i Linköpings tingsrätt.³⁴

Saken var dock den att pengarna för visso hade överförts via luftfakturer, men de hade inte transfererats för att avhopparna hade tänkt lura NCC. Pengarna som överfördes var så kallade "p-pengar" och "övervintringspengar", enkelt uttryckt transaktioner som hängde samman med de kartellavtal som fanns mellan bland annat NCC och Markbyrån i Åtvidaberg³⁵. P-pengar och övervintringspengar förklaras snart mer ingående.

Anders Gerde: De hade inte blivit religiösa på något vis eller bestämt sig för att gå den smala vägen av sådana skäl. Dessa personer såg helt enkelt ingen möjlighet att rentvå sig om de inte talade om vart pengarna kom ifrån. För att göra det var de tvungna att berätta om kartellen i Tingsrätten. Och det kunde de ju inte göra om inte vi samtidigt utredde frågan och kunde slå fast att deras påståenden stämde.

Visste NCC:s ledning om att det fanns en kartell som de deltog aktivt i? Det här är en svår fråga. Enligt uppgiftslämnarna så visste högsta ledningen mycket väl om saken, exempelvis vittnade Tommy Johansson, som innan avhoppet från NCC varit arbetschef i region sydöst, om att han varit på ett möte där Bo Kednert, dåvarande VD för hela NCC Anläggning, varit närvarande och diskuterat kartellfrågor. Eddie Jakobsson kunde även namnge en person som ansvarade för NCC:s samtliga kartellaffärer i hela byggbranschen och som rapporterade direkt till VD.³⁶ Uppgiftslämnarna tog därför för givet att rättegången i Linköping var ett sätt att straffa dem för sin illojalitet. Enligt dem blev NCC förvånade att de vågade gå till KKV och berätta.³⁷

NCC:s ledning själva förnekade i samtliga efterföljande rättegångar någon som helst kunskap om kartellverksamhet. De påstod att de hade gett uttryckliga order om att det inte fick förekomma.³⁸ Anders Gerde är själv inte säker trots att han arbetat med ärendet i flera år; hur kunde ledningen för ett av Sveriges största byggbolag inte känna till det som var välkänt i hela branschen? Men samtidigt, ifall de visste, hur kunde de stämma sina tidigare anställda och på så sätt sätta sig själva i klistret?

³³ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

³⁴ Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19, sid 17-22.

³⁵ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 51.

³⁶ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 106.

³⁷ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

³⁸ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10.

Anders Gerde: "Det där har jag frågat mig så många gånger, de borde ha förstått att det enda sättet att rentvå sig var att gå till oss på Konkurrensverket. Antingen så begick de ett självmord på ren klantighet eller så var de grovt okunniga och helt inkompetenta som ledare."

Själv mord eller inte, åtta år senare och efter många långa dagar i olika rättssalar så fälldes asfaltkartellen i Marknadsdomstolen som är sista instans i konkurrens mål.³⁹ Därmed anser nog de flesta att sagan var slut för Sveriges genom tiderna största kartell.

3.3 Vilka deltog i kartellen?

I Stockholms Tingsrätt dömdes följande företag för att ha brutit mot konkurrenslagen:⁴⁰

- NCC AB
- Peab Asfalt AB
- Peab Sverige AB
- Peab Asfalt Syd AB
- Skanska Sverige AB
- Vägverket
- Kvalitetsasfalt i Mellansverige AB
- Sandahls Grus & Asfalt AB
- Svenska Väg AB

Att Peab dyker upp i tre olika former beror på hur koncernen var uppdelad regionalt, samt att de köpte upp ett annat bolag som medverkade och därför övertog deras ansvar. I den sista rättegången i Marknadsdomstolen fastställdes domarna mot samtliga företag förutom Svenska Väg. Åtalet mot dem ogillades och de gick helt fria.⁴¹

Utifrån listan ovan skulle man kunna sluta sig till att dessa företag utgjorde kartellen, men det menar varken uppgiftslämnarna eller Konkurrensverket i sin talan. De menar att det var det "fyra stora" som utgjorde kartellen, det vill säga Skanska, NCC, PEAB och Vägverket Produktion.⁴² Den sistnämnda aktören bildades som en del av Vägverket 1995 med uppdrag att konkurrera på den fria marknaden som vilket företag som helst, trots att det fortfarande var statligt ägt. Detta gjorde att de när de väl blev stämde så försökte de hävda att det inte var möjligt att åtala en organisation för brott mot sig själv (staten mot staten så att

³⁹ Konkurrensverket. Bakgrundsmaterial – Asfaltkartellen.

http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf.

⁴⁰ Konkurrensverket. Bakgrundsmaterial – Asfaltkartellen.

http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf.

⁴¹ Marknadsdomstolen, Dom, DNR A 2/07, 2009-05-28, sid 2.

⁴² Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

säga). Dock avgjorde ett mellandomsförfarande 2004 och 2005 att det visst var möjligt att åtala Vägverket Produktion enligt det åtal som hade lämnats in.⁴³

Eddie Jacobsson och några av de andra uppgiftslämnarna som hade innehaft höga positioner inom NCC förklarade i förhör att det sedan länge en fanns en överrenskommelse som gällt på marknaden. Denna överrenskommelse hade aldrig stadfäst på något konstituerande möte utan hade gradvis växt fram genom åren.⁴⁴ De flesta av uppgiftslämnarna hade arbetat i branschen sedan sextio- och sjuttioalet och de hade efter bara några år som yrkesverksamma börjat skolas in i kartellarbetet av sina dåvarande chefer.⁴⁵ Hur gammal överrenskommelsen egentligen var kunde dock ingen svara på i förhören men det finns intressant information på annat håll.

Under intervjun med Anders Gerde tipsade han mig om boken "Ta Bort Krökarna i Byggsvängen". I den skriver en professor i anläggningsproduktionsteknik vid Luleå Tekniska Universitet om sina minnen som ung civilingenjör i byggbranschen. Han beskriver bland annat utförligt hur han 1962 blir ansvarig för sina första uppgifter inom en asfaltkartell. Systemet inom den kartell han deltog i var påfallande likt det som kom att skildras i rättegångarna på 2000-talet. Det intressanta är att inte heller denne författare kan svara på när kartellverksamheten inom asfaltbranschen påbörjades. Men han nämner att den var redan djupt rotad när han påbörjade sin yrkesbana.⁴⁶ Vidare nämns i boken som utkom 1998 att det på 60-talet fanns cirka 10-12 aktörer inom asfaltsbelägningsbranschen som ömsom slogs om och ömsom samarbetade kring de stora jobben, men att strukturrationaliseringar under årens lopp har lämnat kvar endast fyra stora aktörer.⁴⁷ Man får anta att han då syftar på just Skanska, NCC, PEAB och Vägverket.

Men tillbaka till definitionen av kartellen. Konkurrensverket menade att det var just de här bolagen, det vill säga Skanska, NCC, PEAB och Vägverket som utgjorde kartellen. De kunde genom sina stora resurser kontrollera marknadens alla mindre aktörer och få sin vilja igenom i nästan samtliga fall.⁴⁸

I tingsrätten vittnade en anställd på Skanska vid namn Olle Boman om att det vid 90-talets början främst var NCC och Skanska som samarbetade. PEAB var då inte rikstäckande på asfaltsidan utan de växte under den första halvan av 90-talet genom uppköp och kom sakta men säkert att införlivas i uppgörelserna. Senare när Vägverket Produktion bildades 1995 införlivades även de fort.⁴⁹

⁴³ Konkurrensverket. Bakgrundsmaterial – Asfaltkartellen.

[Http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf](http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf).

⁴⁴ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 39.

⁴⁵ Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19, sid 24-33.

⁴⁶ Torsten Grennberg, *Ta Bort Krökarna i Byggsvängen*, Förlag Torsten Grennberg AB, 1998, sid 24.

⁴⁷ Torsten Grennberg, *Ta Bort Krökarna i Byggsvängen*, Förlag Torsten Grennberg AB, 1998, sid 160.

⁴⁸ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁴⁹ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 98.

Anders Gerde: Marknaden ser ut så att det finns en handfull väldigt stora aktörer, Skanska, NCC, PEAB och Vägverket produktion. Sedan finns det en massa mindre. Men kartellen - det var egentligen de här fyra. Det var de som styrde och ställde. De fyra riggade upphandlingarna och organiserade och såg till att allting fungerade. Sen var det naturligtvis viktigt att få med de mindre också, och det såg man ju till att det inte fanns något företag som vågade lämna in ett anbud på egen hand. Så alla aktörer på marknaden var informerade om att kartellen fanns. Varenda kotte kände till det här.

De dömda bolagen själva nekade på samtliga punkter i Tingsrätten genom sina advokater och menade att de varken haft någon övergripande överrensommelse eller haft kännedom om några riggade upphandlingar. De menade att samtliga kontakter som skett varit av legitim karaktär och att samtliga påståenden om samarbete bolagen emellan var orimliga.⁵⁰

En handfull mindre lokala bolag vittnade också om att det var dessa fyra jättar som hade kontaktat dem i olika sammanhang för att övertala dem om att lägga sig i upphandlingar. Ett exempel var Håkan Karlsson, dåvarande VD för det lilla bolaget Kvalitetsasfalt, som vittnade om att han 1998 fick en propå från NCC om att bli kompenserad ifall hans bolag avstod från att konkurrera om vissa jobb.⁵¹

3.4 Kartellens metoder

De mål som avgjordes i Tingsrätten och Marknadsdomstolen gällde främst mellersta och södra Sverige. Det berodde på att de bevis som Konkurrentverket kunde stödja sig på kom från de uppgiftslämnare som trätt fram. De hade alla varit verksamma i just mellersta och södra Sverige, förutom Eddie Jacobsson som hade varit Sverigechef för NCC Asfalt under en kort period. Dock arbetade han med Linköping som bas. Därför hade uppgiftslämnarna främst kunskap om och dokument som rörde kartellverksamheten i just de regionerna.⁵² Men flera av uppgiftslämnarna uppgav att det såg likadant ut i hela landet. Att det skulle ha gått en geografisk "magisk gräns" någonstans trodde inte heller Anders Gerde.⁵³

Två till tre gånger varje år träffades representanter för de stora bolagen för att diskutera kartellfrågor. Det första mötet var på senhösten året innan och då drog man upp riktlinjer för samarbetet under det följande året. Representanterna för de olika bolagen på regional nivå brukade bland annat träffas i en stuga i Småland kallad Skanskastugan. Där diskuterades allmänna frågor, eventuella konflikter som uppstått under det gångna året samt statliga upphandlingar och större privata jobb som var på gång och som skulle delas upp. Man gick igenom hur mycket asfaltmassa som skulle läggas ut under året och sedan fördelades

⁵⁰ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10.

⁵¹ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 148.

⁵² Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19, sid 28.

⁵³ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrentverket, den 6:e mars 2010.

jobben efter hur stor marknadsandel bolagen hade året innan. Dessutom avhandlades nya uppstickare på marknaden och hur de skulle hanteras.⁵⁴

Vad gällde de statliga upphandlingarna som beställdes utav Vägverket så lade kartellen ner mycket tid på att bevaka vilka arbeten de planerade. När sedan Vägverket Produktion kom med i kartellen delade de med sig utav den information som de hade. Detta gjorde att kartellen från och med 1995 enkelt kunde förutse det kommande årets statliga upphandlingar.⁵⁵

Vad man dock inte pratade om normalt på dessa möten var de kommunala upphandlingarna. Kommunerna var nämligen sedan länge uppdelade mellan bolagen och de projekten sköttes rutinartat. Linköping var till exempel en NCC-kommun. Detta återspeglas i vad Konkursverket hade sett sedan länge, nämligen att samma entreprenörer vann samma kommuners upphandlingar år efter år.⁵⁶

Vid mötena så bestämdes det dock ofta vilket företag som skulle vinna vilken upphandling och till vilket pris. Man bestämde däremot sällan nivån på de andras anbud utan det vinnande bolaget skickade senare ut beloppen som de andra skulle offerera. Det kallades för att "ge pris".⁵⁷ Eddie Jakobsson berättade att man var noggrann med att anbuden från alla företag skulle se naturliga ut varför man exempelvis alltid angav udda siffror och lade anbuden väldigt nära varandra.⁵⁸

I rättegångarna hävdade Konkursverket att ett av kartellens syften just var att stabilisera marknadsandelarna. PEAB hävdade då till sitt försvar att deras marknadsandelar stigit kraftigt under 90-talet och att det därför inte kunde ha funnits något kartellavtal. Marknadsdomstolen gick dock på Konkursverkets linje som var att det visst fanns ett kartellavtal men att när ett företag utanför kartellen kommit upp i ett tillräckligt starkt momentum av tillväxt och hade tillräckligt starka finansiella muskler så fungerade det inte längre att konkurrera ut företaget utan man var tvungen att införliva det i kartellen och därigenom låta det växa under kontrollerade former.⁵⁹

När Vägverket Produktion bildades och kom in i samarbetet 1995 så blev deras roll att främst ta statliga upphandlingar och kringprojekt runt dem, det vill säga att asfaltera våra motorvägar runt om i landet samt att måla linjerna på dem och sätta upp vägräcken.⁶⁰ Orsaken till den uppdelningen var enligt Thomas Johansson som var kalkylator på Vägverket Produktion att Vägverket sedan tidigare sysslade med just den typen av arbete och hade en maskinpark som var

⁵⁴ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 44-45.

⁵⁵ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 43.

⁵⁶ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkursverket, den 6:e mars 2010.

⁵⁷ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 45.

⁵⁸ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 134.

⁵⁹ Marknadsdomstolen, Dom, DNR A 2/07, 2009-05-28, sid 82.

⁶⁰ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 37.

avsedd för det. Men trots det skickade de in anbud till alla möjliga projekt runt om i landet, även kommunala, fastän de sällan vann.⁶¹

3.4.1 Koordinatörer

I varje kommun och för varje större upphandling fanns en så kallad koordinatör som antingen arbetade på det företag som "ägde" kommunen eller som hade utsetts av kartellen för att sköta det aktuella projektet. Det var koordinatörens ansvar att i god tid inför en upphandling se till att få ut information från beställarorganisationen om vilka bolag som hade hämtat ut underlag. Sedan skulle alla bolag som kunde vara intresserade av att lämna anbud kontaktas och övertalas att "ta pris".⁶² Det innebar alltså att de skulle lämna in anbud med summor som de fått utav koordinatören. Naturligtvis var det högre summor än vad koordinatörens bolag tänkte lämna in. På grund utav att asfaltmassa är en så homogen produkt, det vill säga att det finns få kvalitetsskillnader mellan olika aktörers produkter, så kunde kartellen vara intill visshet säkra på att lägst anbud alltid skulle vinna.⁶³

Anders Gerde: Ingenting fick gå åt skogen, varje upphandling kunde bestå utav upp till 20 delentreprenader. Då var det koordinatörens uppgift att se till att alla fick sin del och att alla blev någorlunda nöjda i vart fall. Och att ingen kom utifrån och förstörde överrenskommelsen. Det kunde ibland vara besvärligt, tänk om någon liten aktör smyger lite grann i bakvattnet och lägger ett anbud i sista sekunden – då faller ju hela kartelluppgörelsen.

Det var alltså ingen liten uppgift att vara koordinatör, det krävdes att man lade ner många timmar på arbetet och att ingenting lämnades åt slumpen. Mot slutet av 90-talet så hade NCC tagit över nästan allt koordinationsansvar utöver de kommunala upphandlingarna av orsaker som jag kommer till senare. Det blev Eddie Jacobsson och hans kollega Karl Gunnar Karlsson som ansvarade för nästan samtliga projekt. För Eddie upptog då kartellarbetet i stort sett hela hans arbetstid.⁶⁴

3.4.2 Morötter och piskor

De mindre bolagen övertalades att medverka med hjälp utav både morötter och piskor. Så kallade p-pengar var vanligt förekommande enligt många uppgiftslämnare och fenomenet nämns även i Torsten Grennbergs bok som ett etablerat system på 60-talet.⁶⁵ Det innebar att kartellen betalade ut pengar som kompensation till de bolag som tog pris. Eddie Jacobsson berättade i förhör att det kunde vara stora belopp och de betalades ut mot luftfakturer, exempelvis

⁶¹ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, SID 105-107.

⁶² Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, SID 44.

⁶³ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁶⁴ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, SID 231.

⁶⁵ Torsten Grennberg, *Ta Bort Krökarna i Byggsvängen*, Förlag Torsten Grennberg AB, 1998, sid 25.

kunde stora kvantiteter asfaltmassa faktureras mellan bolagen trots att några leveranser aldrig skedde i praktiken. Eller så fakturerade man för påstådd hyra av maskiner och personal (se appendix 1 och 2).⁶⁶

Andra sätt att kompensera de mindre bolagen var genom att ge dem underentreprenader till de stora bolagen samt att låta dem vinna små delupphandlingar.⁶⁷ Detta kunde vara förhållandevis positivt för de mindre bolagen som på så sätt blev garanterade arbeten i närheten av deras egna asfaltverk.⁶⁸

Men om morötterna inte räckte till så fanns det piskor att använda också. Tillgång till egna grustäkter är en nyckelfaktor i asfaltproduktion. Gruskross utgör huvuddelen av massan som läggs ut och därför är det nödvändigt för ett bolag att kunna anskaffa grus till ett rimligt pris. De fyra stora bolagen ägde nästan alla större grustäkter i landet och sålde i sin tur vidare till mindre aktörer.⁶⁹ Var det någon som var besvärlig räckte det därför ofta att kartellen hotade med att drastiskt höja priset på gruskross eller inte låta små leverantörer köpa asfaltmassa.⁷⁰ Ett exempel var Rolf Andersson, dåvarande VD för Markbyrå, som vittnade om att han flera gånger blivit hotad av företrädare för Skanska och NCC att inte få köpa asfalt.⁷¹

Men om den strategin mot förmodan inte fungerade, exempelvis på grund utav att den mindre aktören hade kontakter med andra oberoende leverantörer eller hade egna täkter så gick kartellen ibland så långt att de bestämde sig för att konkurrera ut företaget från marknaden. Enligt Eddie Jakobsson kallades det för att "ta död på" eller "svälta ut" ett bolag. De stora bolagen hade stora finansiella muskler och kunde ta förluster, ibland i flera år. Det var det däremot inte många små bolag som klarade av. Så genom att lägga så låga anbud att den mindre aktören inte kunde gå under dem utan att gå med förlust kunde man slå ut mindre konkurrenter.⁷² Exempelvis berättade en av uppgiftslämnarna från NCC, Ulf Söderberg, i förhör om hur företaget PNB Asfalt i Skåne drevs i konkurrs på ett sådant sätt när de försökte erövra marknadsandelar mot kartellens vilja under slutet av 90-talet.⁷³

Det var dock svårare för de stora bolagen att hantera de små ifall de mindre bolagen hade tillgång till mobila asfaltverk. Då kunde de inte helt lätt räkna ut var någonstans geografiskt som de kunde ta jobb.⁷⁴ Men om de däremot bara hade tillgång till fasta asfaltverk kunde de endast ta jobb inom en radie av tio mil

⁶⁶ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 89.

⁶⁷ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 45.

⁶⁸ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁶⁹ Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19, sid 65.

⁷⁰ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 89.

⁷¹ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 111.

⁷² Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 47.

⁷³ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 418-421.

⁷⁴ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 231.

runt verket. Det är så långt som man kan transportera varm asfaltmassa innan den kallnar. Dessutom blir transportkostnaderna relativt kostnaderna för tillverkning av asfalten för höga efter omkring tio mil.⁷⁵

Anders Gerde: Hade de mobila asfaltverk, vilket krävde en del investeringar, så blev de svårare att hantera på ett enkelt sätt. Hade de däremot bara fasta asfaltverk så var de sittande ankor.

Ytterligare ett förekommande sätt att göra sig av med konkurrens som inte gick att "svälta ut" var att helt enkelt köpa upp de konkurrerande bolagen. I tingsrätten berättade Sten Ove Nilsson, en anställd på Skanska som hade arbetat med kartellen i Skåne, att detta var ett sätt för de stora resursstarka bolagen att växa och påverka marknadsandelarna. PEAB växte exempelvis mycket under 90-talet genom uppköp av mindre aktörer.⁷⁶

Slutligen fanns det vittnen som angav att även rena sabotage faktiskt hade inträffat i samband med konflikter med kartellen. Exempelvis Sandahls berättade i förhör att de hade hittat järnspett nerkörda i sina asfaltverk när de kom till jobbet på morgonen, men konkurrensverket valde att inte ta med de delarna i åtalet.⁷⁷

3.4.3 Övervintringspengar

Jag nämnde tidigare begreppet övervintringspengar vilket kräver en viss förklaring. Det var så att i alla de här stora bolagen så tillämpades bonussystem byggt på årets försäljning. Det gällde att uppnå vissa uppsatta mål. Flera uppgiftslämnare, bland annat Eddie Jacobsson, berättade i förhör att hade man som chef redan under hösten uppnått sina försäljningsmål så var det onödigt att redovisa någon ytterligare vinst. Det skulle ju dessutom resultera i att målen nästa år skulle sättas högre. Därför kontaktade de berörda cheferna då istället en mindre konkurrent eller leverantör och bad dem att i december fakturera det belopp som överskred bonusgränsen. Sedan efter årsskiftet fakturerade man tillbaka motsvarande belopp. På så sätt sköt man en del av förra årets vinster över till nuvarande år och det blev lättare att uppnå det årets bonus. Dessa fakturerade belopp utgjorde alltså de så kallade övervintringspengarna.⁷⁸

Anders Gerde: Övervintringspengarna visar ju hur säkra de var på att de hade kontroll över de mindre bolagen. Vem vågar annars skicka iväg flera miljoner av sitt bolags pengar och sedan lita på att få dem tillbaka?

⁷⁵ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁷⁶ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 135.

⁷⁷ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁷⁸ Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19, sid 38.

3.5 Omgivande aktörer

Runt omkring fanns flera aktörer som mer eller mindre frivilligt drogs in i verksamheten. Gemensamt för de flesta var att de behövdes för att kartellens verksamhet skulle fungera smärtfritt och för att de skulle kunna hålla sin verksamhet dold för myndigheterna. Men det fanns även yttre aktörer som mot slutet drog nytta av kartellen och på så sätt skadade den.

3.5.1 Kommunerna

Till att börja med fanns det folk anställda på kommunerna som delade med sig av informationen kring vilka företag som hade hämtat ut anbudsunderlag till kommunala upphandlingar. På detta sätt kunde kartellen se vilka företag som var eventuella konkurrenter i en kommun och därefter kontakta dem i god tid före att anbudet skulle lämnas in. Detta beteende från kommunens sida är naturligtvis helt förbjudet. Konkurrensverket fick dessutom in vittnesmål från tidigare kommunanställda om att det betalades ut mutor på stora belopp till olika tjänstemän, men de valde att inte heller gå vidare med de uppgifterna.⁷⁹ Enligt Eddie Jacobsson "läckte kommunerna som ett såll" och det var en regel snarare än ett undantag att man kunde få ut den information man ville ha.⁸⁰

Eddie Jacobsson påtalade även att om inköparna på kommunerna hade velat hade de kunnat göra vardagen mycket surare för kartellen genom att till exempel gå ihop och göra gemensamma upphandlingar med grannkommuner. Detta skedde väldigt sällan, ett exempel är 1996 i Nässjö och Vetlanda.⁸¹ Då fick deltagarna i kartellen lägga ner en mängd extra arbete på att lösa den konflikt som uppstod. Man tvingades att träffas fysiskt och på nytt göra upp vem som skulle få vinna den gemensamma upphandlingen och hur de andra deltagarna skulle kompenseras.⁸²

3.5.2 De mindre bolagen på marknaden

Runt om i landet fanns dessutom som redan nämnts en mängd mindre bolag. Dessa bolag hölls i schack av kartellen, men de behövdes också för att ge legitimitet åt de fyra stora aktörerna. Kartellen var mån om att det på pappret skulle se ut som om fri konkurrens rådde och därför var det viktigt att de små bolagen också lämnade in anbud till upphandlingar, även om det var uppgjort att de inte skulle vinna. Därför ställde man som krav att det mindre bolaget lämnade in ett anbud för att pengarna skulle komma att betalas ut. Man gjorde även stora ansträngningar för att se till så att de förlorande anbuderna låg så nära som möjligt prismässigt.⁸³

⁷⁹ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁸⁰ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 89.

⁸¹ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 38.

⁸² Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁸³ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 134.

Mot slutet av 90-talet började även vissa små aktörer på marknaden att utnyttja kartellen. Ett exempel är företaget Sandahls. De införskaffade några mobila asfaltverk och sedan började de åka runt och plocka ut upphandlingsunderlag från kommuner runt om i mellersta och södra Sverige bara för att det skulle märkas. När kartellkoordinatören sedan tog kontakt med kommunerna och frågade vilka som hade visat intresse så dök de upp i listan.⁸⁴

Anders Gerde: Och sedan tog de (koordinatorerna, förf. anmärkning) kontakt med Sandahls och så fick han P-pengar. Och det var stora pengar, så det här var hans affärsidé. Han behövde inte lägga asfalt, han behövde bara visa att han hade några asfaltverk och att de var mobila så att han kunde täcka in flera kommuner. De behövde alltså se ut som om han hade en asfaltorganisation med viss sysselsättning, det går ju inte att bara leva på p-pengar. Men han drygade definitivt ut kassan.

3.5.3 Leverantörer

Sedan fanns det även oberoende försäljare av insatsvaror som grus och bitumen. De var aldrig en del av kartellen men exempelvis hände det att de stora företagen köpte upp hela årsproduktionen av ett gruskrossföretag och bara lät det ligga för att de små bolagen inte skulle kunna få tag på billiga insatsvaror till sin produktion av asfaltmassa. Och hos bitumentillverkarna, främst Nynäs, var de fyra bolagen storkunder och kunde förhandla fram helt andra priser än vad de små någonsin kunde hoppas på.⁸⁵

3.6 Kommunikationen inom kartellen

Som nämnts tidigare så hade man årliga möten där de stora riktlinjerna fastslogs för hela mellersta och södra Sverige. Sedan hade man flera möten på lägre nivå, eller snarare på regional och lokal nivå. De kunde ske på restauranger, i anslutning till möten med branschorganisationer eller till och med på varandras kontor. På dessa möten dokumenterade man inte besluten formellt, men var för sig gjorde de flesta deltagarna egna handskrivna anteckningar över vad man kommit fram till (se appendix 3). Här kunde även koordinatörer presentera listor och tabeller med detaljerade förslag på uppdelningar, p-pengar och rangordningar i upphandlingar för de andra bolagen. Det var främst sådana anteckningar och listor som Eddie Jacobsson hade med sig till Konkurrensverket när han dök upp med sina kollegor i september 2001. Materialet utgjorde sedan grunden till den bevisföring som Konkurrensverket använde sig av vid rättegångarna.⁸⁶

Utöver fysiska möten hade man kontakt över telefon. Konkurrensverket drog ut listor över mobiltrafiken mellan telefonnumren till olika chefer hos de fyra

⁸⁴ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁸⁵ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁸⁶ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 34-52.

bolagen. Kartläggningen visade på ett enormt nät av kontakter, med tusentals samtal företagen emellan. Dock kunde de inte bevisa vad samtalen handlat om och varken Tingsrätten eller Marknadsdomstolen tog någon notis om telefonbevisningen i sina yttranden.⁸⁷ Leif Malmenlid, en av avhopparna från NCC berättade i förhör att han hade kontakt med de andra bolagen åtminstone en till två gånger i veckan för att diskutera kartellfrågor.⁸⁸

Det fanns ett visst säkerhetstänkande inom kartellen och man talade ogärna om kartellfrågor i mobiltelefoner då man ansåg att de var enklare att avlyssna än fasta telefoner. Därför ringde man Enligt Eddie Jacobsson ofta upp på mobilen och angav ett fast nummer som motparten kunde ringa upp på. Konkurrensverkets kartläggning visade också just på en mängd sådana korta samtal som bara varade i cirka fem sekunder.⁸⁹ Ett annat exempel på hur man vinnlade sig om att hemlighålla vad man bestämt var att använda kodnamn för de olika bolagens namn på de listor man sammanställde.⁹⁰

E-post använde man inte heller gärna, men det hände att man var tvungen att faxa exempelvis anbud mellan varandra eller tabeller med de summor som ett företag skulle använda sig av när de tog pris. Då var man ofta väldigt försiktig och ringde först och förvarnade så att mottagaren kunde ställa sig och vänta vid faxen. På så sätt kunde man försäkra sig om att ingen obehörig fick ta del av vad som hade bestämts.⁹¹

När en uppgörelse sprack, och det hände ibland, blev behovet av att träffas fysiskt och diskutera ihop sig kring en lösning än viktigare. Eddie Jakobsson berättade i förhör med Konkurrensverket att det var vanligt att det förekom många heta diskussioner ifall något "gått snett".⁹² Ett exempel på ett projekt som inte fungerade som planerat var Östgötaporten, en stor rastplats i Östergötland där koordinatören hade missat att kontakta en mindre entreprenadfirma som sedan kom att vinna uppdraget trots att det, från kartellens sida, utlovats till en annan mindre aktör.⁹³ Ulf Söderberg, en av avhopparna från NCC, berättade i Linköpings tingsrätt om hur då NCC, Skanska och PEAB fick träffas och sätta sig ner för att förhandla fram hur det mindre bolaget skulle kompenseras. Det slutade med att man bestämde att det mindre bolaget skulle få 500 000 kronor i ersättning.⁹⁴

⁸⁷ Marknadsdomstolen, Dom, DNR A 2/07, 2009-05-27.

⁸⁸ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 100.

⁸⁹ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 54-58.

⁹⁰ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 162.

⁹¹ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁹² Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 166.

⁹³ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 438-446.

⁹⁴ Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19, sid 59.

3.7 De sista åren innan allt kommer fram

Runt 1997 tog Skanska fram ett nytt internt etikprogram och ledningen gick ut med instruktioner till samtliga mellanchefer att Skanska inte skulle hålla på med någon som helst kartellverksamhet längre. Detta påverkade dock inte de regionala cheferna så mycket utan man fortsatte ungefär som vanligt. Men år 2000 fick Skanska en ny VD, Claes Björk. Han hade arbetat i USA där det fanns en helt annan lagstiftning och medvetenhet om karteller och han adresserade frågan ytterligare. Detta gjorde de Skanska-anställda mer oroliga över att deras deltagande i kartellen skulle upptäckas, och i förhör berättade flera NCC anställda att man inom kartellen kom överrens om att Skanska inte längre skulle delta på några möten men att de ändå skulle vara med på alla överrenskommelser. Kontakterna med Skanska skulle från och med då främst tas per telefon. Dessutom diskuterade man ifall Skanska och NCC skulle byta några kommuner med varandra så att det utåt sett såg ut som om det rädde fri konkurrens på marknaden.⁹⁵

En konsekvens av den ökade pressen på Skanskas personal blev att NCC fick ta över lejonparten av koordinerandet. Då NCC och Skanska varit störst på marknaden hade de främst tagit ansvaret för de uppgifterna. Men nu när det blev svårare för mellancheferna på Skanska att öppet arbeta med kartellsamarbetet sköts ansvaret över på de NCC anställda som lättare kunde lägga ner arbetstid på dessa frågor.⁹⁶

Vid de övergripande planeringsmötena under år 2000 och 2001 deltog främst NCC, PEAB och Vägverket Produktion. Men vid något tillfälle representerades även Skanska.⁹⁷

Eddie Jacobsson och Ulf Söderberg berättade även i förhör att under år 2000 hade NCC:s bolagsjurist Ulf Wallin kallat samtliga regionchefer till Stockholm för ett möte. Där hade han varnat för att Konkurrensverket hade ögonen på asfaltbranschen varför han uppmanade alla de deltagande att inte förvara några komprometterande dokument på arbetsplatsen utan istället gömma dem i hemmet ifall det skulle bli en gryningsraid. Även på Vägverket Produktion gick ett larm ut om att alla papper som kunde förknippas med kartellverksamhet skulle antingen förstöras eller tas hem.⁹⁸

Anders Gerde: På sätt och vis var det ju tur. För strax efteråt när Eddie och de andra hoppar av och blir stämnda så har de ju en massa material hemma som de kunde lämna över till oss. De dokumenten hade vi ju aldrig sett röken av annars.

⁹⁵ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, SID 48.

⁹⁶ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

⁹⁷ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 48.

⁹⁸ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 47-49.

4.1 Analys: Konsten att hålla samman en kartell

Så, då har jag försökt att ge en grov bild av hur aktörerna såg på sin egen verklighet, på den sammansvärjning de deltog i samt på de andra deltagarna i komplotten. Naturligtvis är jag medveten om att endast ett fåtal av aktörerna har kommit fram och fått berätta sin historia, men genom Anders Gerde som gjort ett enormt arbete med att gräva i material och intervjua deltagare har jag fått en guide som till viss del kunnat ersätta de ursprungliga aktörernas röster. Dessutom har domstolarna återgett i sina domar vad aktörerna sagt i förhör. På så sätt kan man säga att en liten "referensmollusk" har kunnat byggas, även om den naturligtvis skulle kunna utvecklas och byggas vidare på betydligt, givet mer tid och arbete.

Men nu är det hög tid att lämna aktörernas egna perspektiv och istället börja anlägga ett eget. Jag ska försöka att med utgångspunkt från deras redogörelse introducera några idéer om hur man kan se på världen och därigenom analysera fenomenet asfaltkartellen utifrån en sociologisk utgångspunkt. Förhoppningsvis får vi då svar på åtminstone några av de frågor som jag ställde i början av uppsatsen. Till vissa läsares förfäran kommer jag i detta avsnitt att introducera lite ytterligare empiri trots att vissa anser det förbjudet. Men tro mig – det är för att maximera läsoplevelsen som jag väljer att göra på detta vis. Och jag lovar att hålla mig till samma principer som tidigare när jag gör det.

4.2 Kartellen som nätverk

Hur ska jag då gripa mig an kartellen, vilket perspektiv belyser bäst de former och dimensioner som den tycks uttrycka? Mitt bästa svar hittills på den frågan, det bästa verktyget jag hittat, är den så kallade teorin kring aktörer som nätverk (Actor-network theory, eller kort och gott ANT). Det är en vindlande och löst sammanhållen teori utvecklad av teknikfixerade sociologer under de senaste trettio åren, nedtecknad i små beståndsdelar i en mängd forskningsartiklar och böcker. Någon sammanhängande definition eller enhetlig syn på vad teorin innebär finns inte, utan snarare så utvecklas den fortfarande inom det akademiska samtalet. Dock finns det absolut några fasta grundpelare som de flesta som arbetar med dessa teorier skriver under på. Jag ska nu med hjälp utav några av dessa artiklar och böcker titta närmare på den empiri som jag fått fram.

I en av de tidigaste artiklarna som kan tillskrivas idén om aktörer som nätverk, *Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so*, skriven av Michel Callon och Bruno Latour, tar författarna avstamp i Hobbes berömda tankar om staten som ett stort monster skapat genom att människor tillsammans gått ihop och tecknat ett samhällskontrakt. Därigenom ansåg Hobbes att människan skapat en aktör långt

större och mer uthållig än de mindre beståndsdelar (människor) som den bestod av. Kort sagt en makroaktör.⁹⁹

Vad författarna visar i sin artikel är att en makroaktör aldrig kan bestå utav endast "nakna" människor, utan tvärt om så finns alltid andra material än de rent mänskliga med i bilden. Exempel på andra material skulle kunna vara kläder, vapen, idéer, fordon, byggnader etc. Det vill säga att det aldrig enbart är människor som utgör makroaktörer utan även teknologier och andra material spelar avgörande roller vad gäller makroaktörens möjlighet att agera och hålla ihop.¹⁰⁰

Genom att med framgång enrollera människor och material kan en makroaktör tala för flera på en gång, ge flera möjligheten att agera som en. I Hobbess värld var det samhällskontraktet som gav makroaktören denna möjlighet, men vad Callon och Latour menar är att denna förklaringsmodell inte räcker. Istället inför de begreppet "översättning", inom vilket funktionen kontrakt endast utgör en del av många. I artikeln skriver de att översättning innebär "alla de förhandlingar, intriger, beräkningar, handlingar av övertalande eller våld, tack vare vilka en aktör eller kraft tar, eller ser till att bli tilldelad sig själv, auktoritet att tala eller handla på någon annan aktörs eller krafts vägnar". När sedan en makroaktör talar om "oss" översätter den flera andra aktörers viljor till en enda, för vilka makroaktören blir en talesperson. Därigenom kan makroaktören agera för flera mikroaktörer på samma gång.¹⁰¹

Ett pedagogiskt exempel kan här vara på sin plats: föreställ dig en ekonomistudent. Man kan välja att se denne som en mikroaktör, men även som en makroaktör. Studenten och dess möjlighet att verka är i högsta grad beroende av exempelvis sin miniräknare, sina lärare, sin studiegrupp, sin bärbara dator, etc. I denna bild är studenten en makroaktör och beståndsdelarna mikroaktörer, men samtidigt kan naturligtvis samtliga de andra materialen analyseras som makroaktörer. Idén är alltså att titta på en aktör som om den vore ett nätverk av olika sammansatta material, både sociala och tekniska, sammanfogade till en helhet genom översättning. Då framstår på nytt Hobbess Leviathan i all sin härlighet och förskräckelse, det stora monstret.

Med dessa glasögon på näsan framstår asfaltkartellen på ett annorlunda sätt än för de aktörer som kom fram och uttalade sig i det empiriska kapitlet tidigare. Deras utgångspunkt var att kartellen främst bestod utav de fyra dominerande bolagen på marknaden: NCC, PEAB, Skanska och Vägverket Produktion. Men kunde endast de fyra verkligen själva skapa den marknadssituation som rådde

⁹⁹ Michel Callon och Bruno Latour, *Unscrewing the big Leviathan: How Actors Macro Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So*, Ur *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro- and Macro- Sociologies*, Routledge & Kegan Paul, 1981.

¹⁰⁰ Michel Callon och Bruno Latour, *Unscrewing the big Leviathan: How Actors Macro Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So*, Ur *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro- and Macro- Sociologies*, Routledge & Kegan Paul, 1981.

¹⁰¹ Michel Callon och Bruno Latour, *Unscrewing the big Leviathan: How Actors Macro Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So*, Ur *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro- and Macro- Sociologies*, Routledge & Kegan Paul, 1981.

enligt domstolen i mellersta och södra Sverige (men enligt andra aktörer i hela landet)? Mitt svar blir nej. Jag anser att även de mindre bolagen som tog emot pengarna, som lade sig ner i upphandlingar, som tog pris, som fogade sig efter de fyra vilja, deltog i kartellarbetet. Genom morötter och piskor beskrivna ovan, och med idén om att alla gemensamt skulle tjäna på ett samarbete och därigenom få sin beskärda del, översatte kartellen flertalet aktörers viljor till en enda.

Men bestod kartellen då enbart av olika bolag, stora som små? Svaret blir återigen nej. Jag vet att detta kan kännas kontraintuitivt, men i analogi med exemplet ovan rörande studenten som hade sin miniräknare så inrymde kartellen även icke-mänskliga och teknologiska aktörer utan vilkas hjälp kartellen aldrig skulle ha kunnat agera som den gjorde. Ta grustäkterna till exempel som genom sitt begränsade antal spelade en avgörande roll genom att de gav vissa bolag möjlighet att öva påtryckning mot andra. Eller asfaltverken som genom att vara fasta eller mobila kunde påverka översättningen inom kartellen. Ett bolag med mobilt asfaltverk var inte alls lika lätt att införliva i överrenskommelsen eftersom de kunde operera med större frihet och därigenom ta marknadsandelar och växa på andra bolags bekostnad. Därigenom blir asfaltverken själva, trots att de är maskiner och inte varelser, till viktiga aktörer med möjlighet att påverka andra aktörers beteende.

Tjänstemännen på kommunerna som lämnade ut information till kartellen trots att de därigenom stred mot lagen måste i ljuset av Leviathan också införlivas i kartellen. Dessa korrupta komunalanställda var kanske inte absolut nödvändiga för att upprätthålla det stora monstret vid liv, men de bidrog definitivt med viktiga resurser för att övervaka vilka aktörer som behövdes enrolleras.

Min bild av kartellen skiljer sig därför från aktörernas eftersom de utgick från den positivt laddade idén om samarbete mellan bolag i sin definition. Jag breddar perspektivet genom att istället basera min definition av kartellen på idén om överrenskommelse och översättning. Därigenom framträder en sammangjutning av många heterogena material, en makroaktör.

Men aktörerna själva har inte helt fel när de säger att kartellen utgjordes av de fyra stora bolagen. Det är bara att vad de egentligen menar, i mina öron åtminstone, är att kartellens kärna utgjordes av de fyra bolagen. Det var de som utövade påtryckning på de mindre bolagen och på de anställda i kommunen. Det var de som satte agendan, anslog dagordningen eller som Latour uttrycker det – dikterade programmet.¹⁰²

Genom att titta på kartellen ur ett ANT-perspektiv framstår den alltså som ett enormt nätverk bestående utav de fyra stora bolagen i mitten och runt dem grustäcker, bitumen, asfaltverk, mindre entreprenörer, kommunalt anställda, faxar, konferensrum, kontor och mobiltelefoner, med mera. Gemensamt kunde de uppfylla ovan nämnda program, alltså att *i hemlighet överdebitera*

¹⁰² Bruno Latour, *Teknik är samhället som gjorts hållbart*, ur *Artefaktens återkomst*, Nerenius & Santérus Förlag, 1998.

asfaltköpare genom riggade upphandlingar, ett program som de fyra stora bolagen på marknaden skrivit åt kartellens alla mikroaktörer.

Men vad är då ett nätverk egentligen och hur ska vi definiera det? Vilka är de relevanta aktörerna som bör nämnas i vårt nätverk? Ska vi uppmärksamma stolarna man satt på, borden man arbetade vid och bilarna som man körde till jobbet med? Det är en svår fråga, men den har förvånande nog ett enkelt svar. I boken *Reassembling the Social* visar Bruno Latour att nätverk är ett luddigt begrepp som används på olika sätt av olika skolor. Men han har ett tydligt råd till dem som skall arbeta med ANT: "Ta med de aktörer som verkligen gör någonting och inte bara sitter där".¹⁰³ Det kan låta naivt och väl enkelt, men fungerar oväntat bra.

4.3 Hur kunde kartellen hålla samman sina mikroaktörer?

I artikeln *The powers of Association* ifrågasätter Bruno Latour det klassiska sättet att se på makt som något en aktör kan inneha eller inte inneha. Han kallar det för diffusionmodellen, ett begrepp han lånat från fysikens värld. Det innebär att en kropp rör sig konstant i samma riktning tills den möter tröghet. Denna tröghet, eller detta motstånd, förklarar då kroppens minskning av hastighet. När man översätter denna modell till makt så händer följande: det som räknas är den inledande kraften hos den som har makt, denna kraft sänds sedan ut i sin helhet. Men makten möter sedan motstånd inom mediet som den utövas i och mattas av beroende på storleken hos denna friktion som kan utgöras av alltifrån brist på kommunikation till ren illvilja.¹⁰⁴

Denna modell är praktisk därför att den reducerar all analys av makt till endast två variabler, nämligen mängden makt hos den som befaller samt storleken på motståndet som makten möter. Men baksidan är att den inte ger några egentliga förklaringar. Det blir ett resonemang i form av en tautologi, makt förklaras med makt. Modellen är med Latours egna ord "smidig men tom".¹⁰⁵

Istället föreslår han att sociologer bör begagna översättningsmodellen, som även nämndes i artikeln "Leviathan...". I den modellen beror spridningen av exempelvis en befallning eller en önskan på sammanlänkningen av aktörer. En befallning sprids av aktörer som för den vidare, från en till en annan, men oftast efter att aktören själv har modifierat ordalydelsen efter sitt eget intresse och sina egna agendor. Därav benämningen "översättning".¹⁰⁶

Precis som i viskleken är det därför ovanligt att en befallning som passerat flera aktörer är intakt när den når sin slutdestination. Istället har den i flera små steg

¹⁰³ Bruno Latour, *Reassembling the Social*, Oxford University Press, 2005, sid 128.

¹⁰⁴ Bruno Latour, *The Power of Association*, *Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge*, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

¹⁰⁵ Bruno Latour, *The Power of Association*, *Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge*, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

¹⁰⁶ Bruno Latour, *The Power of Association*, *Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge*, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

modifierats till att passa varje länk i kedjans intressen. Det finns alltså enligt tankesättet aldrig någon initial kraft eller tröghet som förklarar spridningen av en befallning. Varje länk i kedjan måste tillföra ny energi och föra den vidare. Tillförs den inte ytterligare kraft av en aktör faller den till marken och blir liggande.

Detta innebär att när en order åtlöds beror det på att den som lyder har egna orsaker till att göra det. Det kan exempelvis vara för att slippa straff, för att bli belönad eller för att bli bekräftad. Makt blir därigenom så att säga en konsekvens av kollektivt handlande och inte en orsak till detsamma. Att studera makt i sig blir därigenom meningslöst, maktbegreppet blir en bortförklaring när man inte kan komma på något bättre att ta till (exempel: "X kunde bestämma över Y för att X hade mycket makt"). Det som i stället blir relevant när man anammar det nya perspektivet är att studera förbindelser mellan olika aktörer och översättningarna emellan dem (exempel: "X bad Y om en tjänst, Y utförde tjänsten för att då kanske Y kunde få låna pengar nästa vecka av X").

4.4 Översättning inom kartellen

Hur fungerar då det här begreppet översättning i praktiken och hur såg det ut inom kartellen? Michel Callon identifierade fyra steg i översättningsprocessen i sin artikel "Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay". Han understryker att översättning handlar om just en process, det skapas aldrig något färdigt resultat som är stabilt utan översättningen, och där med makroaktören, kan rämna och falla tillbaka i sina beståndsdelar när som helst.¹⁰⁷

Det första steget kallar han för problematisering. Det innebär att den eller de centrala aktörerna som önskar bilda en makroaktör definierar sig själva och vilka andra aktörer som utgör de relevanta delarna. I kartellens fall skulle det motsvaras av att de fyra stora bolagen först identifierade sig själva som ledare av kartellen och sedan vilka mindre bolag som behövdes kontaktas och enrolleras. Men de behövde också identifiera vilka strategiska insatsvaror som de skulle ta kontroll över så som gruskrosset, vilka tjänstemän på köparsidan som behövdes övertygas att lämna ut information samt vilka tekniska kommunikationsmedel de skulle använda för att kunna samordna organisationen diskret.¹⁰⁸

Nästa del i problematiseringen är att definiera en så kallad obligatorisk passage. Det handlar om att skapa ett gemensamt intresse, eller en idé som alla

¹⁰⁷ Michel Callon, *Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay*, Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

¹⁰⁸ Michel Callon, *Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay*, Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

mikroaktörer kan samlas kring.¹⁰⁹ I kartellens fall skulle detta motsvaras av idén att det är bättre för alla ifall de riggar upphandlingar så att priset blir högre för köparna. Tanken var att alla inblandade skulle tjäna på att delta i makroaktören. De mindre bolagen fick exempelvis en del av kakan på villkor att de inte växte och tog marknadsandelar. Tjänstemännen på kommunen fick enligt vissa vittnen mutor. Detta är så att säga logiken bakom makroaktören och den grundläggande sammanhållande tanken.

Steg två i översättningsprocessen kallar Callon för *interessement* på engelska och jag har inte hittat något bra ord att översätta det med. Det innebär dock att en enhet (i vårt fall de fyra stora bolagen) försöker påtvinga de andra aktörerna vissa roller och identiteter. Dessa roller och identiteter försöker man sedan stabilisera. Metoden beskrivs som att man försöker "bygga hinder" för andra aktörer att definiera roller åt dem man vill kontrollera. Man avskärmar så att säga dessa aktörer från inflytandet av andra yttre aktörer. Detta kan ske i stort sett hur som helst, med våld, övertalning, ersättningar eller förförelse. Men principen är att A vill kunna definiera B i fred, så A avskärmar B från C som också vill komma åt B.¹¹⁰

Det första jag kommer att tänka på vad gäller kartellen är förstås de morötter och piskor man använde sig av för att få övriga företag att faktiskt bli kriminella. Genom att ömsom hota, ömsom garantera jobb och pengar, kunde de fyra företagen "avskärma" de mindre bolagen från exempelvis staten som med hjälp av statliga verk, stiftade lagar och påföljder ville föra över alla företag till den smala vägen.

Men man avskärmade även de mindre bolagen från beställarna, det vill säga staten, kommunerna och de privata aktörerna. Genom att få de mindre bolagen att ta pris som kartellen satte åt dem istället för att de självständigt skulle agera på marknaden höll man två kategorier av aktörer åtskiljda. Det låg naturligtvis i beställarnas intresse att de kunde påtvinga deras bild av hur de små bolagen skulle agera på marknaden, då det skulle ha ökat konkurrensen och därigenom sänkt priserna. Men de kom inte åt att göra det eftersom kartellen stod emellan.

Ytterligare ett exempel på denna del av översättningen är hur de stora bolagen ville begränsa de mindres möjlighet att fritt komma åt den till mängden största insatsvaran till själva asfalten, nämligen gruset. Att köpa upp de stora bergtäkterna i landet och sedan distribuera grus till dem de önskade, när de önskade, var ett sätt att hålla undan och avskärma gruset från andra aktörer som hellre skulle vilja se att grus kunde handlas fritt på marknaden. Men vilka roller var det då som man delade ut till de olika mikroaktörerna? Om vi börjar med gruset så var det ju främst att vara en begränsad resurs som ledarna för kartellen kunde distribuera efter eget godtycke. Vad gäller

¹⁰⁹ Michel Callon, *Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay*, *Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge*, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

¹¹⁰ Michel Callon, *Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay*, *Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge*, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

asfaltverken blir det svårare, men som jag ser det ville de fyra bolagen att deras roll skulle vara att de skulle förbli stationära. Man såg ogärna att mindre aktörer fick råd att skaffa sig mobila asfaltverk, och vittnen uppgav ju att rena sabotage förekom mot dylika maskiner. De mindre bolagens roll var att bete sig passivt, ta pris och motta p-pengar som kompensation. Sist har vi de kommunalanställda och deras roll var att utgöra så kallade metrologiska instrument. En makroaktör behöver övervakningssystem för att kunna kontrollera att mikroaktörerna beter sig enligt programmet, och det var just vad tjänstemännen som delade ut listor på vilka bolag som hämtat ut anbudsunderlag gjorde.¹¹¹ På så sätt kunde kartellens ledning upptäcka ifall någon mikroaktör försökte kringgå uppgörelserna och därefter agera utifrån den informationen.

Då går vi vidare. Det tredje steget i processen kallar Callon för enrollering. Vad jag förstår är det själva processen att ständigt förhandla och kämpa för att faktiskt hålla ihop makroaktören. Om interesselement är teori så är detta steg praktik. Eftersom det aldrig är givet att lyckas med sitt uppsåt måste ständiga slag mot yttre hot utkämpas.¹¹² Som jag tolkar det så motsvarar detta steg alla ständiga möten och telefonsamtal, faxandet av prislistor och kontakter med småbolag. Detta steg kräver alltså oftast en enorm arbetsbörda för att genomföras ordentligt. Eddie Jacobsson berättade själv i ett förhör om hur han, efter att ett litet företag vunnit en upphandling som var lovad åt en annan firma, åkte ner en kväll och ringde på i villan hos VD:n för företaget och bad att få tala med honom. Dagen efter ringde VD:n till kommunen i fråga och tog tillbaka sitt anbud. Han hade kalkylerat fel berättade han och priset var därför inte realistiskt.¹¹³ Det är ett bra exempel på enrollering i aktion. Ett annat exempel är förstås de tusentals telefonsamtalen bolagen emellan som Konkurrensverket kartlade.

Som sista steg i översättningsprocessen nämner Callon mobiliseringen av allierade. Det handlar om att lyckas med konstycket att tala för alla aktörer med en röst, att representera en större mängd aktörer på en gång. Likt ett fackförbund som talar för sina medlemmar, eller en riksdag som talar för en nation. Det bör sägas att konsten att tala för någon också innebär att tysta densamme, endast en röst skall höras från makroaktören.¹¹⁴

Att översätta är alltså att flytta mikroaktörer i tid och rum, skriver Callon. Det kan låta diffust, men när kartellen på sina möten diskuterade och beslutade kring listor och tabeller innehållande information kring upphandlingar, asfaltkvantiteter, prisnivåer och p-pengar så hade de därigenom med framgång förflyttat mängder av arbetare, bolag och asfaltmassa i tid och rum. Från olika

¹¹¹ Helgesson, Claes-Fredrik och Kjellberg, Hans, *Macro-actors and the sounds of the silenced*, ur Actor network theory and organizing, Liber, 2005.

¹¹² Michel Callon, *Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay*, Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

¹¹³ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 328.

¹¹⁴ Michel Callon, *Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay*, Ur Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

kontor och byggnadsplatser runt om i landet in i ett litet konferensrum beläget i en stuga i skogen ägd av Skanska via några pappersark och en handfull bärbara datorer. Där talade sedan kartellen i alla involverade aktörers sak och när de var klara, och besluten tagna så hade de förvandlat tusentals människor vilja till en enda. De riggade anbuden skickades in och den som hade blivit lovad ett visst jobb fick det. Då var det sista steget i översättningen genomfört och makroaktören fungerade enligt programmet.

4.5 Ständiga konflikter inom kartellen

Men det var inte alltid som översättningen höll hela vägen. Överrenskommelser bröts till och från och kontroverser uppstod med viss regelbundenhet.¹¹⁵ Hade koordinatören exempelvis missat att identifiera en potentiell anbudsinlämnare och inte kontaktat denne gick hela uppdelningen i stöpet. Detta motsvarar alltså problematiseringen i steg ett som då inte hade genomförts ordentligt.

Den aktör som hade blivit lovad jobbet ifråga ansåg sig då ha rätt till kompensation, eller valde ibland att bryta en överrenskommelse om ett annat projekt genom att lämna in ett lägre anbud än vad som tidigare hade bestämts.¹¹⁶ I en sådan krissituation som förvandlade mikroaktörer till programdissidenter började plötsligt representativiteten hos kartellen att ifrågasättas. Översättningsprocessen hade alltså brutits och plötsligt hördes många röster simultant och många viljor gjorde sig gällande.

Den enda lösningen på problemet utifrån de fyra stora bolagens perspektiv var att sätta sig ner igen i förhandlingar och än en gång påbörja översättningsprocessen. Men man behövde aldrig börja om helt från ruta ett, de flesta rutinerna och rollerna fanns ju på plats sedan tidigare och man kunde bygga vidare på dem. Den interna logiken fanns på plats, man visste vilka roller som behövde utdelas och vilka aktörer som behövde enrolleras. Man visste hur man skulle kommunicera, hur man skulle förhandla och hur man skulle genomföra de ekonomiska transaktionerna, etc. Men trots att detta fundament att bygga vidare på fanns tillgängligt så innebar dessa kriser ändå helt klart en stor mängd merarbete för dem som ville hålla ihop kartellen.

Det hände dessutom att man inför en upphandling helt enkelt inte lyckades komma överrens. Det var inte ofta, men det hände. Då var det plötsligt ingen kartellmarknad längre utan istället lämnade de bolag som var intresserade in självständiga anbud och priserna sjönk. Enligt Eddie Jacobsson satte man därför snabbt ihop ett möte efteråt för att sy ihop en ny överrenskommelse som skulle gynna alla.¹¹⁷

Det fanns även tecken på att bolagen ständigt var beredda på att uppgörelserna kunde spricka. Exempelvis ville de inte ligga för långt ifrån det vinnande budet i

¹¹⁵ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

¹¹⁶ Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19, sid 54-56.

¹¹⁷ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 89.

en riggad upphandling även om det var bestämt att man skulle förlora. Det berodde enligt vad Eddie Jacobsson och Ulf Söderberg berättade för Anders Gerde på att det ansågs som "dålig reklam".¹¹⁸ Denna åsikt blir absurd i perspektivet av en ständig kartell där alla upphandlingar alltid är uppgjorda, då behövs ju ingen reklam eller några varumärken för att särskilja bolagen. Men åsikten blir fullt förstålig på en marknad där kartellen ständigt riskerar att spräckas.

4.6 Ramar och svarta lådor

Jag ska en kort stund uppehålla mig vid ytterligare två viktiga begrepp: det engelska ordet framing eller inramning (av någon anledning föredrar jag den engelska benämningen) samt svarta lådor.

Vad är innebär då framing? Enkelt uttryckt är det en form av organisationsföreställning. Att rama in är att bestämma sig för vad som hänger ihop och vad som inte gör det. Att bestämma sig för vad som är viktigt och vad som inte är det. Att bestämma sig för vad som är "sant" och vad som inte är det. Och så vidare. När idén först introducerades av Erving Goffman använde han en teater som förklarande bild.¹¹⁹ Publiken som går på teater har en föreställning om vad det är de utsätter sig för, det finns en viss konsensus om vad som utgör begreppet "teater". Man köper en biljett, hänger av sig i en garderob, går in i en salong och tittar på skådespelare som tolkar ett manus. När allt är klart applåderar man och går hem.

Till dessa händelser kopplas även ett antal fysiska objekt.¹²⁰ Exempelvis byggnaden inom vars väggar allt utspelar sig, den fysiska biljetten som du måste ha för att komma in, scenen på vilken skådespelarna står och ljusriggen ovanför publikens huvuden som riktar uppmärksamheten åt ett bestämt håll.

Denna bild av vad som utgör begreppet teater är en ram. Man skulle kunna tänka sig andra idéer om vad som är teater, men denna föreställningsram är den dominerande. Dock är det bara en ram av ett oändligt antal tänkbara varianter.

Begreppet teater är dessutom för det mesta en svart låda, och då syftar jag inte på en nedsläckt scenlokal. Nej, en svart låda är, inte helt oväntat i dessa sammanhang, ytterligare en metafor. En metafor för en ram som vunnit konsensus bland flertalet aktörer. Det är en föreställningsram som inte längre behöver diskuteras eller förhandlas utan som tas för given. En företeelse kan dock aldrig förbli en svart låda för evigt. Förr eller senare kommer den att

¹¹⁸ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

¹¹⁹ Michel Callon, *An essay on framing and overflowing: economic externalities revisited by sociology*, Ur *The Laws of the Markets*, Oxford: Blackwell Publishers / The Sociological Review, 1998.

¹²⁰ Michel Callon, *An essay on framing and overflowing: economic externalities revisited by sociology*, Ur *The Laws of the Markets*, Oxford: Blackwell Publishers / The Sociological Review, 1998.

ifrågasättas, falla sönder i sina beståndsdelar och ersättas.¹²¹ Exempelvis kan man tänka sig att när den första improvisationsteatern bröt uppfattningen om att teater alltid måste spelas efter ett manus så öppnades en svart låda och en debatt om vad som egentligen utgjorde teater utbröt på nytt. De första föreställningarna där publiken fick sätta sig på scenen och skådespelarna rörde sig bland bänkarna är ett annat exempel.

Varför är det då viktigt att fundera i banor av ramar och svarta lådor? Jo, för att det varje dag, runt om hela jorden, ständigt pågår konflikter om vilka ramar det är som ska gälla. Diskussioner, förhandlingar, och även krig utspelas mellan aktörer som försöker enrollera varandra och övertyga eller tvinga sin omgivning att acceptera just de ramar som den enskilda aktören anser gälla. När sedan konflikterna kyls ner, konsensus eller terrorbalans inträder och inramningen stabiliseras, då blir objektet för konflikten förr eller senare en svart låda.¹²²

Bakom denna analysmodell vilar antagandet ständigt att samhället inte har några minsta, exakta beståndsdelar utifrån vilka allt annat konstrueras. Precis som i Heisenbergs osäkerhetsprincip, Einsteins relativitetsteori eller i Wittgensteins språkspel så är bestämmandet av en exakt minsta enhet omöjlig. Ett socialt fenomenets inneboende kvaliteter och egenskaper beror på vem som betraktar den, eller ramar in den. Sedan kan denna ram antas som sanning eller åtminstone som en tills vidare fungerande idé - eller så kan den kastas i papperskorgen.

Vad det gäller kartellen så utgjorde de kommunala upphandlingarna på sätt och vis den stabila basen i kartellens verksamhet. Uppgörelserna kring vilka kommuner som tillhörde vilka bolag var gamla och de ifrågasattes sällan. Visst, när PEAB växte under 90-talet var kartellen tvungen att släppa några kommuner till dem, men för det mesta så behövdes det inga förhandlingar kring kommunkontrakten. Man var överrens inom kartellen vad gäller inramningen kring de affärerna. Kommunerna var helt enkelt tydliga exempel svarta lådor enligt definitionen ovan.

Inramningen kring de statliga och privata upphandlingarna var dock inte lika enkel. Visserligen hade man vissa "grundpelare" på plats i förhandlingarna kring dessa, exempelvis att man skulle fördela årets jobb i enlighet med fjolårets marknadsandelar, men trots det var man tvungen att argumentera och kohandla kring de enskilda uppdragen. Inte ens de fyra aktörerna i kärnan delade ramverk initialt, utan man satte sig ner och försökte så gott man kunde att enas kring ett förslag. Det var alltså främst inom denna kategori av uppdrag som osäkerhet existerade inom kartellen. Följaktligen var det här man var tvungen att lägga ner mest resurser, så som tid och pengar, för att överbrygga osäkerheten och åstadkomma en samsyn kring marknaden.

¹²¹ Bruno Latour, *On Technical Mediation – Philosophy, Sociology, Genealogy*, Common Knowledge, vol 3, nr 2, 1994.

¹²² Bruno Latour, *On Technical Mediation – Philosophy, Sociology, Genealogy*, Common Knowledge, vol 3, nr 2, 1994.

När man tar på sig ANT-glasögonen och tittar närmare på de utsagor som vittnena gav i de olika rättegångarna ser man plötsligt ett mönster. På håll kan det verka som om normaltillståndet på marknaden för asfalt var en stabil kartelluppdelning, men när man dyker ner i materialet så upptäcker man att bakom fasaden så döljer sig en verklighet av konstanta kriser och omförhandlingar. Varje gång en sådan kris inträffar så faller så att säga makroaktören samman och måste återskapa sig själv, inramningen måste byggas upp på nytt och de svarta lådorna tillslutas. En makroaktör är i själva verket bara en aktör som förfogar över ett antal svarta lådor, och ju fler svarta lådor desto mäktigare aktör.¹²³ Men det kostar att bygga svarta lådor och det kostar att hålla dem slutna. För kartellen och dess mikroaktörer som länge ansåg sig tjäna stora pengar på att rigga marknaden fanns det naturligtvis incitament att investera i dessa processer, men som vi ska se blev det dyrare och dyrare med åren.

4.7 Förbindelserna försvagas

Under det tidiga 90-talet bestod kartellens kärna främst utav två bolag, Skanska och NCC. När PEAB började intressera sig för asfalt och därför köpte på sig en mängd mindre bolag blev de plötsligt allt för resursstarka för att kartellen skulle kunna svälta ut dem. Istället införlivades de i kartellen och tilläts att bli en tätt sammankopplad organisation med ännu mer inflytande på marknaden. Ledningen för kartellen tvingades alltså till en omdefinition av PEAB:s roll. På så sätt kunde bolagets vilja och synsätt sammanlänkas med de tre övrigas. Detta kostade naturligtvis kartellen stora pengar, både i nedlagd tid och i minskade vinster när ytterligare en aktör plötsligt skulle vara med och dela på kakan.

Vägverket Produktion blev inte lika kostsamma att hantera då de bildades 1995. Tidigare hade de inte ens definierats av övriga privata asfaltaktörer som en del av marknaden eftersom de bara hade statliga uppdrag som ingen annan kunde få ändå. Men 1995 förändrades det då de bolagiserades. Det visade sig dock att de kunde införlivas snabbt och de var heller inte så intresserade av att ta marknadsandelar. De ville främst göra vad de alltid hade gjort. Dessutom var de lite osäkra vid tiden för bolagiseringen då de mycket väl kände till att det fanns en kartell på marknaden, men de saknade själva erfarenhet av att arbeta inom en. Det löste sig genom att man förhållandevis omgående rekryterade chefer från både Skanska och NCC som hade stor vana av att arbeta inom kartellen.¹²⁴

Men andra mindre aktörer hittade under slutet av 90-talet på egna strategier som kostade makroaktören pengar. Sandahls var ett tydligt exempel, men även andra bolag började kräva högre och högre summor för att hålla sig till programmet. P-pengarna började kosta allt mer och kartellvinsterna minskade drastiskt.¹²⁵

¹²³ Michel Callon och Bruno Latour, *Unscrewing the big Leviathan: How Actors Macro Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So*, Ur *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro- and Macro- Sociologies*, Routledge & Kegan Paul, 1981.

¹²⁴ Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10, sid 37.

¹²⁵ Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

Som grädde på detta dyra mos började andra svarta lådor att falla samman. Skanska, som tidigare varit en självklar deltagare i kartellen började kring år 2000 att splittras internt vad gällde synen på hur man skulle göra affärer. Detta gjorde att man inte bara var tvungen att hemlighålla verksamheten från beställare och myndigheter, utan nu var man även tvungen att hemlighålla verksamheten från Skanskas egen ledning. Då en av de mest tongivande mikroaktörerna plötsligt inte kunde investera lika mycket i makroaktören tvingades NCC, den andra tongivande mikroaktören, att investera desto mer. Översättningen komplicerades därmed betydligt eftersom engagemanget minskade samtidigt som arbetsbördan ökade. Det blev helt enkelt allt dyrare och allt svårare att översätta alla aktörer på marknaden till en enda.

Det är i ljuset av detta som jag ser Eddie Jacobssons och hans kollegors avhopp från NCC till Markbyrån. Kostnaderna och p-pengarna skenade inom kartellen då de perifera aktörerna krävde mer och mer kompensation och vinsterna minskade, dessutom hängde nu mycket mer av ansvaret för samordningen på NCC än tidigare. Detta ledde till att syftet urholkades, varför skulle aktörerna i kartellen lägga ner så mycket tid på någonting som inte betalade sig lika bra längre? Ingen ansträngde sig heller för att tukta de mindre bolagen. Översättningen var svag och dissidenter som Sandahls visade att det gick att utnyttja kartellen ostraffat.

Eddie Jacobsson var heller inte vem som helst. Han var en nyckelperson inom kartellen och bar stora delar av den själv de sista åren. Han om någon måste ha sett att kartellens sammanhållande förbindelser höll på att försvagas och att ett bolag som Markbyrån därför plötsligt hade potential att ta marknadsandelar. Min personliga åsikt är att det måste ha varit därför som han bestämde sig för att tillsammans med några andra att hoppa av stora NCC som han arbetat hos hela sitt liv och börja arbeta för en mycket mindre konkurrent. Och vad som hände sedan vet vi ju redan. Eller förresten, gör vi verkligen det? Låt oss stanna upp en stund och titta på kartellen en sista gång.

4.8 Epilog - var det verkligen ett självmord?

I intervjun jag gjorde med Anders Gerde ställde han sig frågan hur det kom sig att kartellen begick självmord. Jag ställde mig precis samma fråga själv när jag första gången läste om fallet. Men efter att ha analyserat kartellen utifrån ett ANT-perspektiv ser jag nu saker och ting på ett annorlunda sätt.

Frågan om självmord är kanske felformulerad. Den utgår ju från idén om makroaktörer med ett eget liv, betraktade som autonoma organisationer. Men makroaktörer har ju ingen egen inneboende energi utan rör på sig bara så länge som någon tillför den kraft, precis som vi sett i översättningsmodellen. En makroaktör består ju enbart av mindre aktörer som sammanlänkats till en enda kraft, och dessa sammanlänkningar kan brytas när som helst. Därför kan inte en makroaktör mördas, eller ta sitt eget liv, bara överges. Om jag får tillåta mig lite kritik av den teori som jag använt i arbetet så vill jag rikta den just mot alla

dramatiska men ibland oprecisa metaforer som används. Leviathan, det stora monstret, är helt enkelt ingen bra metafor för en makroaktör.

En makroaktör kan för visso falla i bitar, så som asfaltkartellen gjorde så många gånger under de år som jag studerat. Men den kan också sättas ihop igen och tillföras ny energi. Just eftersom makroaktören så många gånger splittrades upp i mikroaktörer och sedan limmades ihop igen, så visar det på att väldigt många rutiner och system, eller för att vara konsekvent, svarta lådor redan fanns på plats när det var dags för att återskapa kartellen.

När NCC:s ledning stämde sina före detta anställda och drog igång hela rättegångsförfarandet så skapade de på sätt och vis bara ytterligare en kris för makroaktören. Samarbetet kan därefter så vitt vi vet ha plockats upp igen och fortfarande pågå bland regioncheferna ute i landet. Det är kanske fel att utgå ifrån att allt är över bara för att kartellen har blivit dömd? Många svarta lådor som kartellen byggde på finns med all säkerhet kvar där ute oförstörda.

Senast för några år sedan, närmare bestämt mellan 2006 och 2007, steg asfaltpriserna i Sverige markant, i Stockholmsområdet med cirka 50 %. Det är mycket på ett år. Konkurrensverket misstänkte då att marknaden kanske återigen var riggad och skickade därför ut en enkät till tio olika bolag för att förhöra sig om läget. Men samtliga bolag påtalade andra orsaker till prishöjningarna så som höjda priser på insatsvaror och högre krav på säkerhet.¹²⁶

Jag har tyvärr inga svar att bjuda på i den här uppsatsen kring hur det ser ut på asfaltmarknaden idag men slutorden från intervjun med Anders Gerde i vintras ekar i mina öron när jag nu avslutar det här kapitlet: *Det skulle inte förvåna mig ifall hela byggbranschen i Sverige ser precis likadan ut.*

¹²⁶ Nohrstedt, Linda. "Jättar dominerar marknaden totalt." Tidskriften Byggvärlden. Publicerad 13 mars 2008. <http://www.byggvarlden.se/nyheter/naringsliv/article89446.ece>.

5.1 Sammanfattning av analys

Då är det dags att summera vad jag kommit fram till i min analys av asfaltkartellen och undersöka ifall jag lyckats med att uppfylla syftet som jag ställde upp i början utav uppsatsen samt att svara på de frågor som jag formulerade.

Med hjälp utav teorin om aktörer som nätverk har jag gått igenom empirin och funnit att kartellen som makroaktör var sammansatt av långt fler element än endast de fyra största bolagen på entreprenadmarknaden för asfaltbeläggning i mellersta och södra Sverige.

Kartellen hade en central ledning som utgjordes utav Skanska, NCC, PEAB och Vägverket Produktion, och de gemensamt dikterade programmet som kartellen följde. Men deltagarna i kartellen utgjordes även utav andra mikroaktörer som tilldelades roller. I uppsatsen har jag främst koncentrerat mig på följande mikroaktörer:

- De mindre entreprenadbolagen vilka tog pris och mottog p-pengar.
- Insatsvarorna och asfaltmassan som genom att vara begränsade, och till stor del kontrollerade av kartellens centrala ledning, tvingade de mindre bolagen att delta i kartelluppörelserna.
- Asfaltverken som begränsade de mindre bolagens verksamhet rent geografiskt.
- De anställda på kommunen som fungerade som övervakare över vilka aktörer som behövde enrolleras för att kartellens program skulle kunna uppfyllas.

I uppsatsen har jag dessutom använt mig av idén om översättning för att undersöka hur kartellens olika aktörer kunde enrolleras och övertygas att följa programmet. Då framkom det att olika aktörer enrollerades på olika vis men logiken bakom kartellen utgjordes av idén om att alla skulle kunna tjäna på att upprätthålla den. Genom att hålla isär mikroaktörerna från varandra och från andra yttre aktörer, att ersätta dem ekonomiskt genom p-pengar och ibland helt enkelt att köpa upp dem så bands de flesta mindre aktörer upp. Men ifall de trots allt försökte att öka sina marknadsandelar för mycket så svarade kartellen oftast med att försöka konkurrera ut dem eller, enligt vissa vittnen, att sabotera deras utrustning. Lyckades de inte med det så var det sista steget att införliva bolaget i kartellens ledning så som exempelvis skedde med PEAB.

Det har kommit fram att en stor del av arbetet med att hålla ihop kartellen utgjordes utav förhandlingar och annan kommunikation. Man hade många möten där man diskuterade sig fram till lösningar som alla kunde acceptera och man telefonerade och faxade dokument kors och tvärs. Det fanns ett säkerhetsmedvetande som gjorde att man föredrog fasta telefoner framför mobila och att man avstod från att använda e-post.

Det har också framkommit i min analys att vad som på ytan såg ut som en stabil makroaktör med en enda sammanhängande verksamhet i själva verket var en ständig konflikthärd som upplöstes och sattes samman om och om igen. Kommunupphandlingarna sköttes rutinartat och förhållandevis smärtfritt, men de statliga och privata upphandlingarna krävde mycket mera arbete, förhandling och resurser för att delas upp. Tack vare att man trots allt hade en samsyn kring mycket även under de perioder när kartellen var upplöst kunde ledningen ganska snabbt på nytt översätta alla de olika mikroaktörernas viljor till en enda och få hela entreprenadmarknaden för asfalt att återigen underkasta sig kartellens program.

Jag har i arbetet visat hur kartellens verksamhet var organiserad kring ett antal så kallade koordinatörer som ansvarade för att varje upphandling skedde enligt kartellens program. De kallade till mötena, ledde förhandlingarna och distribuerade prislistorna som man kommit överrens om. Det var ett krävande arbete som tog mycket tid i anspråk.

Till sist har jag visat hur kostnaderna för att hålla samman kartellen ökade i början av 2000-talet då flera mikroaktörer började kräva mer p-pengar och att pressen utifrån samtidigt ökade när Skanskas högsta ledning kraftigt tog avstånd från all kartellverksamhet. Detta ledde till ett minskat engagemang från de Skanska-anställdas sida och till merarbete för de NCC-anställda. Det mindre bolaget Sandahls visade samtidigt att det gick att utnyttja kartellen ekonomiskt utan att straffas. Enligt min åsikt är detta den starkaste orsaken till att flera chefer från NCC plötsligt valde att säga upp sig och börja arbeta på en mindre konkurrent vilket utlöste de händelser som fick kartellen att uppdagas.

6.1 Förslag till framtida studier

Tanken med den här uppsatsen var att skapa en bred och explorativ text då ämnet den behandlar är förhållandevis utforskat. Därigenom skulle man kunna tänka sig att nästan samtliga delar som jag tagit upp skulle kunna utvecklas betydligt genom vidare studier. Nästan varje del av analysen skulle kunna utgöra en studie i sig.

Som nämnt tidigare skulle man även kunna utöka den empiri jag arbetat med ordentligt genom att exempelvis uppsöka de olika mikroaktörer som kommit fram och övertyga dem att ställa upp på separata intervjuer. På så vis skulle man med all säkerhet få fram mer och i högre grad detaljerad information om hur kartellen verkade och därigenom kunna fördjupa analysen. Givet mer tid skulle även självklart ytterligare teori kunna användas på det empiriska materialet. Då skulle än mer information framträda kring hur karteller fungerar i praktiken.

Min förhoppning är hur som helst att jag genom allt arbete med asfaltkartellen på något sätt lyckats väcka nyfikenhet kring ett ämne som inte allt för ofta kommer fram i forskningen. Om vi någonsin ska kunna skapa marknader som ur samhällssynpunkt är välfungerande måste vi först förstå vilka motverkande krafter som finns där ute.

7.1 Källförteckning

Juridiska dokument

Marknadsdomstolen, Dom, DNR A 2/07, 2009-05-28.

Stockholms Tingsrätt, Dom i mål nr T 5467-03, 2007-07-10.

Linköpings Tingsrätt, Dom i mål B 1850-01, 2002-07-19.

Åklagarmyndigheten i Linköping, Ansökan om stämning, Dnr C-17-1244-01.

Böcker

Creswell, John W. *Research Design*, Sage Publications, 1994.

Geertz, Clifford. *The interpretation of cultures*, Basic Books, 1973.

Grennberg, Torsten. *Ta Bort Krökarna i Byggsvängen*, Förlag Torsten Grennberg AB, 1998.

Kjellberg, Hans. *Organising distribution*, EFI, 2001.

Latour, Bruno. *Aramis or the love of technology*, Harvard University Press, 1996.

Latour, Bruno. *Reassembling the Social*, Oxford University Press, 2005.

Porter, Michael E. *Konkurrensstrategi*, ISL Förlag, 1997.

Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford Paperbacks, 2008.

Weber, Max. *Ekonomi och Samhälle - Förståendesociologins grunder*, Argos/Palmkrons Förlag, 1983.

Wittgenstein, Ludwig. *Filosofiska undersökningar*, Thales, 1996.

Artiklar

Callon, Michel. "An essay on framing and overflowing: economic externalities revisited by sociology." Ur *The Laws of the Markets*, redigerad av Michel Callon, 244-269. Oxford: Blackwell Publishers / The Sociological Review, 1998.

Callon, Michel. "Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay." Ur *Power, Action and Belief: A new*

Sociology of Knowledge, redigerad av John Law, sid 196-233. London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

Flemming, Mathew och Roman, John och Graham Farell." The Shadow Economy." *Journal of International Affairs*, nr 2, 2000.

Helgesson, Claes-Fredrik och Kjellberg, Hans (2005), "Macro-actors and the sounds of the silenced." Ur *Actor network theory and organizing*, redigerad av Czarniawska, Barbara och Hernes, Tor, sid 175-198, Liber, 2005.

Law, John. "Notes on the Theory of the Actor-Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity." *Systems Practice* 5, sid 379-393, 1992.

Latour, Bruno. "The Power of Association." Ur *Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge*, redigerad av John Law, sid 264-280, London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

Latour, Bruno. "On Technical Mediation – Philosophy, Sociology, Genealogy." *Common Knowledge*, vol 3, nr 2, sid 29-64, 1994.

Callon, Michel och Latour, Bruno. "Unscrewing the big Leviathan: How Actors Macro Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So." Ur *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies*, redigerad av Karin Knorr-Cetina och Aron Cicourel, sid 284-285, Routledge & Kegan Paul, 1981.

Latour, Bruno. "Teknik är samhället som gjorts hållbart." Ur *Artefaktens återkomst*, sid 145-180, Nerenius & Santérus Förlag, 1998.

Hemsidor

Brottsförebyggande Rådet. "Karteller och Korruption – Otillåten påverkan mot offentlig upphandling," Uppdragsforskningsrapport 2009:9, ISSN-nr 1652-8069. http://www.konkurrensverket.se/upload/Filer/Trycksaker/Rapporter/uppdra_gsforskning/forsk_rap_2009-9_karteller_korruption.pdf, läst den 15 maj.

Emanuelsson Korsell, Lars. "Svart ekonomi: Från tredje världen till cyberrymden." Ur tidskriften *Apropå*, nr 3, 1999. [Http://www.bra.se/extra/pod/?action=pod_show&id=585&module_instance=12](http://www.bra.se/extra/pod/?action=pod_show&id=585&module_instance=12), läst den 22:a april 2010.

Konkurrensverket. Bakgrundsmaterial – Asfaltkartellen. [Http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf](http://www.kkv.se/upload/Filer/Konkurrens/2008/Asfalt/bakgrund_asfalt_090528.pdf), läst den 14 maj 2010.

Konkurrensverket. "Bakgrundsmaterial i stora ärenden." [Http://www.konkurrensverket.se/t/Page___451.aspx](http://www.konkurrensverket.se/t/Page___451.aspx), läst den 22:a april 2010.

Konkurrensverket. "Vanligt med karteller i bygg- och anläggningsbranschen."
http://www.konkurrensverket.se/t/Page_524.aspx, läst den 22:a april.

Nohrstedt, Linda. "Jättar dominerar marknaden totalt." Tidskriften Byggvärlden.
Publicerad 13 mars 2008.
<http://www.byggvarlden.se/nyheter/naringsliv/article89446.ece>, läst den 17
maj 2010.

Wikipedia. "Actor-network theory." [Http://en.wikipedia.org/wiki/Actor-](http://en.wikipedia.org/wiki/Actor-network_theory)
[network_theory](http://en.wikipedia.org/wiki/Actor-network_theory), läst den 24 april 2010.

Intervjuer

Intervju med Anders Gerde, Sakkunnig på Konkurrensverket, den 6:e mars 2010.

Appendix 1

Exempel på en luftfaktura som användes som bevisning i både Stockholms Tingsrätt och Marknadsdomstolen.

556282-8318
ASFALTMASKINER AB
BOX 54
568 22 SKILLTNGARYD
TEL. 0370-79700
0393-12180 ADM.

Leveransadress

77330-045

VAT NO SE556282831803
06 JÖNKÖPINGS LÄN
065 VÄGGERYDS KOMMUN

KONKURDENSREK	
Ans. 291	
2002-03-28	
Dnr 500/2001 Doss D	
Aktbil 492 sid 114	

29

KOPIA

FAKTURA		
Anges vid betalning		
Datum	Kundnr	Nummer
97-05-15	1004	2017

NCC AB
BOX 1061
551 10 JÖNKÖPING

VID FÖRSENAD BETALNING DEBITERAS
DRÖJSMALENTA MED 13.00 PROCENT

BETALNING OSS TILLHANDA
SENAST 970614

SEDELNr	DATUM/VARUSLAG	ANTAL	ENH	A-PRIS	BELOPP	M
17	970515					
	HYRA AV LABORATORIUM, TIDEN 970415-970630 ENL Ö.K.					
		1.0	TOT.	450 000.00	450 000.00	1

Ant.nr	Priskoll	Räknekoll	Attest	Bokf.	Bet.
DEBET			KREDIT		
KONTO	BELOPP	KONTO	BELOPP		
1900	562 500,-	1570	562 500,-		

ANTAL SEDLAR: 1 ASFALTMASKINER AB HAR F-SKATTSEDEL

VARUBELOPP	EXP. AVG.	MOMSBELOPP	ÖRESUTJÄMNING	BELOPP ATT BETALA
450 000.00	0.00	112 500.00	0.00	562 500.00

BOKFÖRT

1997-05-15

BANKGIRO
5948-1254

POSTGIRO

Appendix 2

Eddie Jacobssons egna anteckningar kring en uppgörelse om p-pengar till bolaget PA Berglund AB. Dokumentet visar hur mycket som vart och ett av de fyra bolagen NCC, Skanska, Vägverket Produktion och PEAB skulle betala. Användes som bevisning i både Stockholms Tingsrätt och Marknadsdomstolen.

NCC		AVTAL MED PA BERGLUND		Datum		Sign	
ÅR 2000	1 500 000.	NCC	50%	PS	PEAB		
ÅR 2001	500 000	375'	375'	375'	375'		
ÅR 2002	500 000	125'	125'	125'	125'		
PA GARANTENS 50 000 ton VARNET - " - 20 000 ton KALLT. RÅSTÄMNING 1/7 30 000 ton - " - 1/12 70 000 ton PA GARANTENS KOMMUNERNA ENVIABOOR, FINEBYD, KARLSHAMN.							
Dnr 800/2001 Ab 492 sid 1/31							

Appendix 3

Eddie Jacobssons egna anteckningar rörande förslag till uppdelning av vägverksgrupper i en statlig upphandling. Användes som bevisning i både Stockholms Tingsrätt och Marknadsdomstolen. De olika namnen i den övre raden representerar olika bolag.

NCC		Karlsson							344
		ELOF	KARLSSON	HOLAND	PAB	OPRU	NCC	SCG	
492	018								
U44	E1 NCC	14930'	150'	164'	255'	275'	—	—	234
F1	F1	6016'	50'	66'	104'	110'	—	—	336
K44	B2 PS	12538'	127'	140'	215'	231'	159'	—	872
F2	Reas	5780'	57'	62'	97'	103'	71'	—	396
K1	PS	1632'	16'	18'	24'	31'	20'	—	114
U44	E3 PS	4100'	23'	43'	48'	—	—	118'	232
E4	SCG	21650'	124'	227'	246'	—	—	622'	1212
F3	PS	17100'	102'	187'	203'	—	—	508'	1002
6/164	Reas	8800'	51'	93'	103'	—	—	252'	494
			700'	1000'	1300'	740'	250'	1500'	702